

EBÛ HANİFE'NİN HADİS RİVAYET ANLAYIŞI MUHADDİSLER TARAFINDAN İHMALİNİN SEBEBİ OLARAK GÖSTERİLEBİLİR Mİ? -KİTÂBÜ'L-ÂSÂR'LAR ÖZELİNDE BİR İNCELEME- CAN ABÛ HANİFA'S UNDERSTANDING OF HADITH BE INDICATED AS THE REASON FOR NEGLIGENCE BY HADITH SCHOLARS IN THE LATER PERIODS? -IN THE CONTEXT OF KİTÂB AL-ĀTHĀR-

Geliş Tarihi: 01.10.2020 Kabul Tarihi: 17.12.2020

✉ **NİLÜFER KALKAN YORULMAZ**

DR. ÖĞR. ÜYESİ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-6191-8072

nilufer.yorulmaz@istanbul.edu.tr

ÖZ

Hicri ikinci asrın ilk yarısı, hadis rivayet döneminin devam ediyor olması ve daha sonraki dönemlerde mezhep ismi verilecek ekollerin anlayışlarının ilk örneklerinin verilmesi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu dönemin en önemli simalarından olan Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) hadis rivayet metodunun belirlenmesi, dönemin anlaşılmasına ve farklı yaklaşımlarının orta çıkarılmasına yardımcı olacaktır. Çalışmamızda özellikle hicri üçüncü asrın ilk çeyreğinden sonra telif edilen hadis eserlerinde Ebû Hanîfe'nin rivayetlerine yer verilmemesinin sebepleri öncelikle kendisinin takip ettiği hadis rivayet anlayışı çerçevesinde incelenecektir. Kendisinin hadis rivayet yöntemi belirlenirken ise Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed tarafından aktarılan Kitâbü'l-Âsâr isimli eserler incelenecektir. Tespit edilen Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışı dönemin diğer eserleriyle karşılaştırılacak ve kendisinin diğer rivayet metodlarında farklılaşan yönlerinin olup olmadığı sorgulanacaktır. Bu araştırmanın sonunda elde edilen veriler neticesinde ise Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde kullandığı isnadların yapısının sonraki dönemlerde ihmalinin sebebi olup olmadığı belirlenmeye çalışılacaktır. Ardından ise sonraki dönem kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin ihmaline temel teşkil eden tarih-terâcim türü eserlerde kendisiyle ilgili yapılan olumsuz eleştirilerin üzerinde özetle durulacak ve iddiaların Ebû Hanîfe'nin sonraki dönem hadis kaynaklarındaki ihmaline sebep teşkil etmesi konusuna yoğunlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis Rivayeti, İsnad, Ebû Hanîfe, İmam Muhammed, Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Âsâr.

ABSTRACT

The first half of the Hijri second century is important in that the period of hadith narration continues and indicating the first examples of sectarian methods that will occur in the following periods. Therefore, it is essential to determine the understanding of Abû Hanîfa's (d. 150/767) - one of the most important scholar of this period- hadith narrative. In this study, the reasons why Abû Hanîfa's narrations are not included in the hadith studies written after the first quarter of the Hijri third century will first be examined by determining his understanding of the hadith narration. The works named *Kitâb al-âthâr* narrated by Abû Yûsuf and Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybânî will be analyzed while determining Abû Hanîfa's method of hadith narrative. Subsequently, Abû Hanîfa's method will be compared with the other written works of the hijri second century and it will be questioned whether there are different aspects of the narrative method in this century. As a result of the data obtained at the end of this research, it will be tried to determine whether the structure of the isnâds used by Abu Hanifa in the hadith narration is the reason for his negligence in the following periods. In addition, al-djarḥ expressions about Abû Hanîfa in the biography books written after the hijri second century will be briefly explained. However, the focus will be on the wheter these claims are a reason for Abû Hanîfa's negligence in the hijri third century hadith sources.

Keywords: Hadith Narration, Isnâd, Abû Hanîfa, Abû Yûsuf Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybânî, Abu Yusuf, Kitâb al-Āthâr.

CAN ABŪ HANĪFA'S UNDERSTANDING OF HADITH BE INDICATED AS THE REASON FOR NEGLIGENCE BY HADITH SCHOLARS IN THE LATER PERIODS? - A RESEARCH IN THE CONTEXT OF KITĀB AL-ĀTHĀR-

SUMMARY

This study which examines Abū Hanīfa's understanding of hadith narration and the reasons why his narratives were not used in the third-century works of the Hijri, firstly based on the *Kitābu al-āthār* which was written in the second hijri century. In the context of the aforementioned works, an analysis of Abū Hanīfa's isnāds was determined. Abū Hanīfa's isnāds used in the works can mention a concentration especially in the order of Hammād-Ibrahim, and it has been also seen that Abū Hanīfa quoted hadiths with different isnāds from his other 121 teachers. As a matter of fact, 602 of the 881 Abū Hanīfa narratives in the work of Imām Muhammad were conveyed by the isnad of Hammād-Ibrahim, while 330 of them were conveyed by other isnāds. When the work of Abū Yūsuf is examined, 627 of the 1017 Abū Hanīfa narratives are mentioned with Hammad-Ibrahim and 276 with other isnāds. It can be said that the isnāds in the works are mainly "mawkūf, maktū' and mursel". In addition, it can be said that the narratives of Abū Hanīfa are commonly narrated by the special narrators, and balagh type of narratives are also used in the works. It is seen that, in his isnāds, Abū Hanīfa focused on the names of Ibn Mas'ūd, Omar, Ibn Abbās, Aishe, Ali as narrators of the Companions. As a matter of fact, 69% of the narrations made by the isnād of Hammad-Ibrahim are based on Ibn Masud and Omar in Imām Muhammad's work. In Abū Yūsuf's work, this rate is 60%. Therefore, it can be said that most of the narratives were narrated by Ibn Umar and Ibn Masud. It is seen that 108 of the narratives included in the Abū Yūsuf's work are merfū', 185 of them are mawkūf, 67 of them are maktū', so it is seen that the majority of Abū Hanīfa's narrations from his other teachers, approximately 51%, consisted of the companion narratives. In the work of Imam Muhammad, it is seen that Abū Hanīfa narrated 89 merfū', 143 mawkūf and 43 maktū' and 52% of Abū Hanīfa's narrations are cited as mawkūf except for the isnad of Hammād-Ibrahim.

In the context of the information obtained above, when the hadith narration method of Abū Hanīfa compared to the other works of the time such as *al-Cāmi* by Ma'mer b. Rāshid and *al-Muwattā* by İmam Mālik, it is seen that narratives of Abū Hanīfa are not different from the narratives of these books. This situation shows that Abū Hanīfa's narration of hadith represents the general conditions of the period. So, the question of 'why narratives of Abū Hanīfa are not included in the later periods of third hijri century while they are included in the works such as *Musannef* by Ibn Abū Sheybe and Abdurrezzāk' is not related to the authenticity of the isnāds that Abū Hanīfa used in his hadith narrations. Therefore, the above-mentioned points are insufficient to explain why Abū Hanīfa was ignored with the golden age of hadith. In the next parts of this article, an essay was tried to be written on the other reasons for his neglect. However, it should not be forgotten that the claims determined here should be researched more deeply. In this sense, there are two main reasons for this inadequacy. First, it is because of the claims about Abū Hanīfa that the sect understanding that emerged in the later periods is transferred as the view of Abū Hanīfa. The second is that some comments and ideas from Abū Hanīfa about the events and discussions that took place in a period when Abū Hanīfa was not alive, was attributed to him. In this case, it brings the existence of another reason to the agenda. This reason can be stated as the difference in style and method, which constitutes the main point of the distinction that Abū Hanīfa followed differently from the hadith scholars of the period. The difference in style and method here is not related to the structure of the evidence used by Abū Hanīfa to reach information. It should be said that the difference in the approach on the subject is that the followed methods in Abū Hanīfa's majlis and the issue-based approach differed from the style and methods of the hadith scholars of the period. However, the determination of these claims is left to the research to be done after this study as a suggestion.

GİRİŞ

Hicrî ikinci asrın ilk yarısı, rivayet döneminin devam ediyor oluşu ve İslâmî bilginin ilk çalışmalarının ortaya konduğu bir dönem olması açısından önem arz etmektedir. Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe (ö. 150/767) de hicrî ikinci asrın ilk yarısında yaşamış, kendi ilim meclislerinde pek çok öğrenci yetiştirmiş ve takip ettiği yol itibarıyla de döneminin mühim kişileri arasında sayılmıştır. Nitekim daha sonraki dönemlerde Hanefîlik olarak isimlendirilecek olan fikhî mezhebin ilk temsilcisi kabul edilmiştir. Ancak Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışı özellikle hicrî üçüncü asır ve sonrasında eleştiriyeye maruz kalmış ve hadisçiler tarafından ihmal edilmiştir. Özellikle Abdurrezzâk (ö. 211/826/827) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef* isimli eserlerinden sonra telif edilen Kütüb-i Sitte kaynaklarında Ebû Hanîfe'den birkaç örnek dışında rivayet aktarılmadığı görülmektedir. Sadece Buhârî'nin (ö. 256/8709 Ebû Hanîfe ismi geçmemekle birlikte "Ba'du'n-Nâs"¹ veya "Ba'du Ehl-i Irak"² ifadelerini kullandığı bab başlıklarında onu kastettiği belirtilmektedir.³ Ayrıca Tirmizî' de (ö. 279/892) ise bir yerde kendisinden nakilde bulunmaktadır.⁴

Yukarıda zikredilen örneklere bazı ufak eklemeler yapmak mümkün olmakla birlikte, Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışının bu duruma sebebiyet verip vermediği sorusunun sorulması gerekmektedir. Her ne kadar Ebû Hanîfe geride bir

¹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Dâru Tavki'n-necât, 1422), "Fiten", 40; "Vasiyye", 8; "Talak" 23; "Zekat" 65.

² Buhârî, Nikah, 25; "Ahkam" 21; "Hiyel" 13; "Eymân ve'n-Nuzûr" 20.

³ Buhârî'nin bu ifadelerle kimleri kastettiği yönündeki farklı görüşler için bkz. Hamit Sevgili, Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016), 31-64.

⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matba'âtu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Tahâret", 74.

hadis eseri bırakmamış olsa da öğrencileri olan Ebû Yûsuf⁵ (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî⁶ (ö. 189/805) tarafından rivayet edilen ve çalışmamızın temel kaynağı olan *Kitâbü'l-Âsâr* isimli eserler, Ebû Hanîfe'nin hadisteki rivayet anlayışını belirlemede önemli bilgiler sunmaktadır. Bu eserler bağlamında çalışmamızın temel amacı Ebû Hanîfe'nin rivayet anlayışını belirlemek ve daha sonraki dönemlerde Ebû Hanîfe'nin hadis otoriteleri tarafından eleştirilere maruz kalan yönlerini rivayet tarzı çerçevesinde değerlendirmektir. Amacımızı gerçekleştirmek için ise öncelikle *Kitâbü'l-Âsâr*'larda yer alan Ebû Hanîfe rivayetlerinin temel özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Eserlerdeki Ebû Hanîfe isnadlarının yapısı (belli bir isnada yoğunlaşma, mevkûf ve maktû' rivayetlerdeki yoğunluk, belâğ türü nakiller, mürsel rivayetler vb.) belirlenecek ve tespit edilen sonuçlar aynı dönemde yaşamış Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) tarafından nakledilen eserlerdeki isnadların genel özellikleriyle karşılaştırılacaktır. Daha sonra ise Ebû Hanîfe'nin sonraki dönemlerde hadisçiler tarafından eleştirilere uğraması ve rivayetlerine eserlerinde yer verilmemesinin sebepleri yine belirlenen Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışından hareketle açıklanmaya çalışılacaktır. Öte yandan Ebû Hanîfe ile ilgili ortaya atılan iddialara kısaca değinilmeye çalışılacaktır. Bu yapılırken ise hicrî üçüncü asırla birlikte telif edilen tarih-terâcim türü kitaplarda yer alan Ebû Hanîfe ile ilgili cerh ifadeleri üzerinde durulacaktır. Özellikle Ebû Hanîfe'nin iman anlayışı ve halku'l-Kur'ân meselisindeki tutumu ekolün siyaset ilişkileriyle bağlantılı bir şekilde aktarılmaya çalışılacak ve daha sonraki dönemlerde Ebû Hanîfe'nin hadis eserlerinde ismine rastlanmıyor oluşunun temel sebebi üzerine bir mülâhazada bulunulacaktır. Özellikle Ebû Hanîfe'nin cerhi ile ilgili yukarıda ele alınacak iddiaların

⁵ Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*'ı ile ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Arif Ulu, *Ebû Yûsuf ve Kitâbu'l-Âsâr*'ı, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 88-133. Ebû Yûsuf'un hadis rivayet metodu ile ilgili bkz. Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 95-133; Fatih Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 18-162. Bu çalışmada Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Âsâr*'ının Ebû'l-Vefâ el-Afgânî tahkiki esas alınmıştır.

⁶ İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Âsâr*'ının rivayetleri ve Mevlânâ Muhammed Abdurreşid Nu'mânî'nin esere yazdığı Urduca mukaddimeden yapılan çeviri için bkz. Mevlânâ Muhammed Abdurreşid Nu'mânî, "Kitâbu'l-Âsâr Mukaddimesi", çev. Mehmet Özşenel, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 233-251. İmâm Muhammed'in hadis anlayışı için bkz. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/Şeybânî Örneği* (İstanbul: İFAV, 2017), 171-227; Ayrıca eserin matbû' nüshaları ve buradaki hadis sayılarındaki farklar için bkz. Nilüfer Kalkan, *İmam Muhammed'in Kitâbu'l-Âsâr'ı ve Rivayetlerinin Kütüb-i Sitte ile Karşılaştırılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 83-84. Bu çalışmada ise *Kitâbü'l-Âsâr*'ın Hâlid el-Avvâd tahkiki esas alınmıştır.

her birinin ayrı bir makale konusu olduğu unutulmamalıdır. Bu çalışmada temelde hadis anlayışının kendisiyle ilgili iddialara temel teşkil edip etmediği sorgulanacak, diğer iddialara ise özetle değinilerek bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Yapılan değerlendirmelerin ise konuyla ilgili yeni çalışmalara kapı aralaması beklenmektedir.

Çalışmanın temel kaynağı yukarıda da belirtildiği üzere Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed tarafından aktarılan *Kitâbü'l-Âsâr* isimli eserlerdir. Bunun yanında Ebû Hanîfe ile ilgili eleştirilerin mahiyetinin belirlenmesi için fıkıh usulü ile tarih-terâcim türü eserlere müracaat edilmiştir. Ayrıca modern dönemde telif edilen Ebû Zehrâ'nın *Ebû Hanîfe*, İsmail Hakkı Ünal'ın *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*⁷, Metin Yiğit'in *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebu Hanîfe'nin Usul Anlayışında Sünnet*⁸ ve Mürteza Bedir'in, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografisi*⁹ isimli eserleri çalışmanın temel kaynakları arasındadır. Bu çalışma ise yukarıda zikredilen eserlerden farklı olarak Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışını *Kitâbü'l-Âsâr'lar* üzerinden ortaya koymaya çalışmakta ve kendisiyle ilgili iddiaları bu anlayış üzerinden değerlendirmektedir.

1. Ebû Hanîfe'nin Hadis Rivayet Anlayışı

Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışı belirlenirken öncelikle kendisinin hadis nakli yaptığı isnadlar iki temel başlıkta ele alınacaktır. Bunlardan birincisi Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde yaygın olarak kullandığı ve meşhur isnadı ismini verdiğimiz Hammâd-İbrahim tarikidir. Daha sonraki başlıkta tarihin temel yapısı ortaya konmaya çalışılırken devamındaki bölümde Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde bulunduğu diğer isnadların analizi yapılmaya ve Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet tarzı anlaşılmasına gayret edilecektir.

1.1. Ebû Hanîfe'nin Meşhur İsnadı

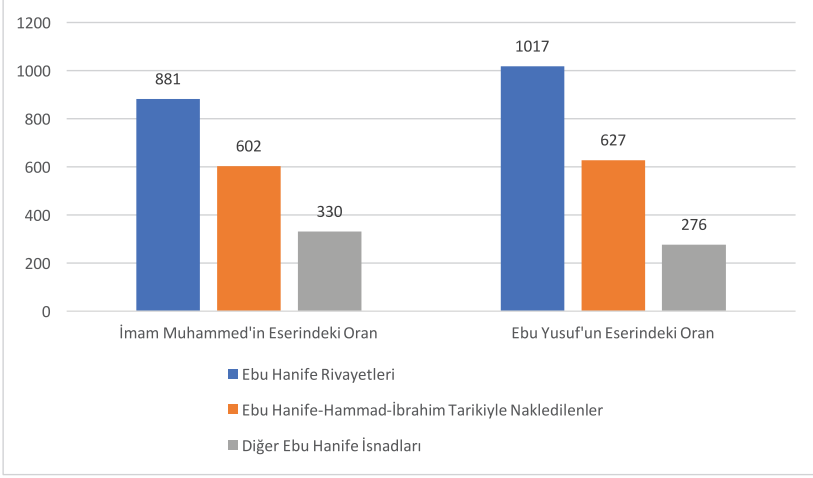
Ebû Hanîfe'nin rivayetlerini naklederken en çok kullandığı ve meşhur isnadı kabul ettiğimiz Ebû Hanîfe-Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738)-İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) isnadı Âsâr literatüründe aktarılan rivayetlerin de önemli bir kısmına tekâbül etmektedir. Nitekim İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Âsâr*'ında Ebû Hanîfe'den yapılan 881 rivayetin 602'si yani yüzde 68'i bu şekilde iken Ebû Yûsuf'un eserinde toplamda yer alan 1017 Ebû Hanîfe rivayetinin 627'si yani yaklaşık yüzde 62'si aynı isnadla nakledilmektedir. Dolayısıyla her ne kadar Ebû Yûsuf'un eserinin

⁷ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 55-133.

⁸ Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usul Anlayışında Sünnet* (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 99-244.

⁹ Mürteza Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografisi* (Ankara: Ay Yayınları, 2018), 45-59.

de rivayet yoğunluğu bakımından bir azalma görülse de her iki eserde de nakillerin yarısından fazlasının aynı isnadla aktarıldığı görülmektedir. Dolayısıyla mezkûr isnadın çözümlenmesini yapmak Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışının önemli bir kısmı hakkında bilgi sunacaktır.

Tablo 1: Âsâr'lardaki Ebû Hanîfe Rivayetleri

Bu isnadla yapılan nakillerin sahâbe ravileri incelendiğinde İmam Muhammed'in Âsâr'ında sahâbe ismi verilerek yapılan nakillerin 39'unun İbn Mes'ûd'dan¹⁰ (ö. 32/652-653), 30'unun Hz. Ömer'den¹¹ (ö. 23/644), 12'sinin Hz. Aişe¹² (ö. 58/678) ve 11'inin Hz. Ali'den¹³ (ö. 40/661); geriye kalan 21 naklin ise Huzeyfe b. Yemân¹⁴ (ö. 36/656), Zeyd b. Sâbit¹⁵ (ö. 45/665), Sa'd b. Ebî Vakkâs¹⁶ (ö. 55/675), Adî b. Hâtim¹⁷ (ö. 67/686), İbn Ömer¹⁸ (ö. 73/693), Ebû Sa'îd el-Hudrî¹⁹ (ö. 74/693-94) gibi sahâbeden rivayet edildiği görülmektedir.

Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ı incelendiğinde de benzer bir durumla karşılaşıl-

¹⁰ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1:152, 199, 211, 212, 304, 315, 316, 317, 387, 404, 416, 422; 2:437, 447, 577, 530, 625, 711 v.dğr.

¹¹ İmam Muhammed *Kitâbü'l-Âsâr*, 1:93, 144, 159, 197, 282, 326, 414; 2:536, 570, 582, 686, 725 v.dğr.

¹² İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 77, 81, 157, 231; 2:472, 615, 650, 687, 744, 764 v.dğr.

¹³ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 60, 219, 390, 403; 2/441, 576, 579 v.dğr.

¹⁴ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 394

¹⁵ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2: 578.

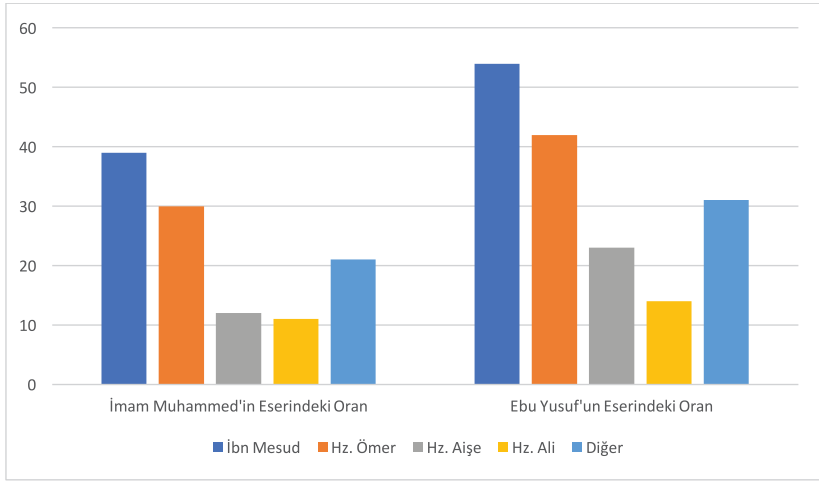
¹⁶ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 61.

¹⁷ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2: 695.

¹⁸ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 184.

¹⁹ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2: 633.

makta ve rivayetlerin 54'ünün İbn Mes'ûd,²⁰ 42'sinin Hz. Ömer,²¹ 23'ünün Hz. Aişe²², 14'ünün Hz. Ali²³ tarafından nakledildiği görülmektedir. Geriye kalan 31 rivayet ise Hz. Ebû Bekir²⁴ (ö. 13/634), Huzeyfe b. Yemân,²⁵ Ebû Mûsâ el-Eş'arî²⁶ (ö. 42/662-63), Ebû Hureyre²⁷ (ö. 58/678), Muaviye²⁸ (ö. 60/680) ve İbn Ömer²⁹ gibi isimlerden nakledilmiştir. İbrahim en-Ne-hâî'nin doğrudan Hz. Peygamber'den yaptığı nakiller ise İmam Muhammed'de yüzde 3 oranındayken Ebû Yûsuf'ta yüzde 4 oranındadır.

Tablo 2: Ebû Hanîfe'nin Hammâd-İbrahim Tarikiyle Sahâbeden Rivayeti

Her iki eserdeki rivayetler değerlendirildiğinde ise Ebû Hanîfe'nin Hammâd-İbrahim isnadıyla yaptığı nakillerde sahâbe ravileri, İmam Muhammed'in eserinde % 69 ve Ebû Yûsuf'un eserinde ise % 60 oranında İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'dir.³⁰ Bunun yanında Aişe ve Hz. Ali'den yapılan nakillerin de eserde bir yoğunluğu olduğu söylenmelidir.

²⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 12,44, 46, 49, 52, 53, 56, 62, 66, 68, 70, 72, 82, 98, 129, 143, 154, 182, 190, 197, 211, 218, 219, 227 v.dğr.

²¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 29, 31, 49, 75,97, 119, 132, 139, 146, 147, 164,192 v.dğr.

²² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 13, 14, 26, 34, 41,47, 78, 97, 103, 111, 112, 141, 196, 210, 236, 238 v.dğr.

²³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 6, 60, 78, 128, 130, 131, 132, 139, 190 v.dğr.

²⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 71.

²⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 33, 66.

²⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 65.

²⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 181.

²⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 59.

²⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 52, 69, 125.

³⁰ Bu oran sahâbi ravisi zikredilen isnadlardan hareketle belirlenmiştir.

Mezkûr isnadla İbn Mes'ûd'dan yapılan nakiller İmam Muhammed'in eserinde % 88 oranında İbrahim- İbn Mes'ûd kanalıyla mevkûf ve mürsel olarak aktarılmaktadır. Diğer isnadlar ise Alkame b. Kays³¹ (ö. 62/682), Mesrûk b. el-Ecdâ³² (ö. 63/683), Esved b. Yezîd³³ (ö. 75/694), Cündeb b. Abdillâh el-Becelî³⁴ (ö. 70/689 dolayları) tarikiyle yine mevkûf bir şekilde nakledilmektedir. Ebû Yûsuf'ta ise rivayetlerin % 78'i doğrudan İbrahim-İbn Mes'ûd tarikiyle nakledilirken rivayetlerin 5 tanesi Hz. Peygamber'den merfû' olarak aktarılmaktadır. Geriye kalan kısım ise Amr b. el-Hâris b. Ebî Dirâr³⁵ (ö. 50/671 dolayları), Alkame b. Kays,³⁶ Mesrûk b. el-Ecdâ',³⁷ Esved b. Yezîd,³⁸ Cündeb b. Abdillâh³⁹ tarikiyle aktarılırken iki tarikte de mübhem ravi zikredilmiştir.

Hz. Ömer'den yapılan nakiller İmam Muhammed'in eserinde tümüyle mevkûf olarak nakledilmektedir. Rivayetlerin % 88'i ise doğrudan İbrahim-Ömer tarikiyle mürsel olarak nakledilirken geriye kalan diğer rivayetler Esved b. Yezîd,⁴⁰ Hanzala b. Nübâte⁴¹ ve Şurayh⁴² (ö. 80/699) kanalıyla Hz. Ömer'e ulaşmaktadır. Ebû Yûsuf'un eserinde Hz. Ömer nakilleri bir rivayet hariç mevkûf olarak nakledilmektedir. Hz. Ömer tariklerinin % 86'sı ise doğrudan İbrahim en-Nehâî-Ömer tarikiyle mürse olarak, geriye kalan ise Alkame b. Kays,⁴³ Esved b. Yezîd⁴⁴ ve Hanzala b. Nübâte⁴⁵ aracılığıyla Hz. Ömer'den aktarılmaktadır.

³¹ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 119; 2: 703.

³² İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 150.

³³ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 119.

³⁴ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 150. Cündeb b. Abdillâh el-Becelî'nin 70 yılı hududuna kadar yaşadığı belirtilmektedir. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty), 3: 175. İbn Hacer de konuyla ilgili isnadda geçen Cündeb'in sahâbi olan Cündeb b. Abdillâh el-Becelî olduğunu belirtmektedir. (İbn Hacer, *el-İsâr bi ma'rifeti ruvâti'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1413), 55.

³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 16. Sahâbîdir.

³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 39, 170.

³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 170.

³⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 170.

³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 51.

⁴⁰ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 43, 229.

⁴¹ Hanzala b. Nübâte el-Cu'fî, Hz. Ömer'den her iki Asâr'da da "el-Meshu ale'l-Huffeyn" ile ilgili rivayeti aktarmaktadır. (İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1:49; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 15.) Ancak rical kitaplarında kendisiyle ilgili bilgiye ulaşılamamakla birlikte Kitâbü'l-Âsâr'lardaki ravileri derleyen eserlerde kendisiyle ilgili "La yu'raf hâluhu" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. (İbn Hacer, *el-İsâr bi ma'rifeti ruvâti'l-Asâr*, 67.)

⁴² İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2: 448.

⁴³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 39, 93, 123.

⁴⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 3, 71, 93, 123, 165.

⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1, 16.

Hız. Ali rivayetleri ise her iki kaynakta tümüyle İbrahim-Ali tarikiyle mürsel olarak nakledilirken Hız. Aişe rivayetleri İmam Muhammed'in eserinde yer alan 12 rivayetin 7'sinde doğrudan İbrahim-Aişe tarikiyle mevkûf, 5'inde ise İbrahim-Aişe-Resûlullah tarikiyle merfû' olarak aktarılmaktadır. Benzer bir durum Ebû Yûsuf'un eserinde de görülmektedir. Nitekim toplam 23 Hız. Aişe rivayetinin 12'si İbrahim-Aişe-Resûlullah kanalıyla aktarılırken 11'i İbrahim-Aişe tarikiyle nakledilmektedir. Bu durum özellikle Hız. Aişe rivayetlerinde Hız. Peygamber'e isnad edilen hadis sayısının diğer sahâbeye göre daha yoğun olduğunu göstermektedir.

Hammâd-İbrahim tarikiyle yapılan sahâbe nakillerinde önemli tartışmalara konu olan mesele, İbrahim'in arada başka bir tabiiyi atlayarak doğrudan sahâbeden yaptığı nakillerdir. Zira kendisinin sahâbeden ancak tabiînin büyükleri aracılığıyla nakiller yaptığı ve bu sebeple rivayetlerinin mürsel diye nitelendirildiği bilinmektedir. Nitekim İbrahim en-Nehaî ile ilgili yapılan değerlendirmeler onun ashabdan kimseden hadis rivayet etmediği ancak onlardan bir grubu gördüğü yönündedir. Özellikle Aişe, Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Ebî Evfa'yı gördüğü ancak onlardan rivayeti olmadığına dair bilgiler ricâl kaynaklarında zikredilmektedir.⁴⁶ Öte yandan Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, Ebû Sa'îd el-Hudrî gibi isimleri idrak ettiği ancak kendilerinden rivayette bulunmadığı belirtilmektedir.⁴⁷ Ayrıca Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı idrak etmemiş ancak kendilerinden rivayet etmişlerdir.⁴⁸ Dolayısıyla İbrahim en-Nehaî'nin üçüncü asırla birlikte gelişen ve sistemleşen cerh-tadil literatüründeki bilgiler kapsamında yukarıda belirtilen nakillerinde inkita' vardır. Ancak A'meş'in (ö. 148/765) "İbrahim'e İbn Mes'ûd'dan nakillerinin isnadını bana söyle dediğimde İbrahim: 'Şayet size an raculin an İbn Mes'ûd diye naklediyorsam bunlar benim işittiklerimdir. Şayet Kale Abdullah diyorsam onu Abdullah'tan başkasından duymuşumdur.'" ifadesi önem arz etmektedir.⁴⁹ Zikredilen rivayetle birlikte İbrahim en-Nehaî'nin doğrudan ashabdan nakilde bulunduğunu iddia etmediği, mürsel rivayetleri de bir başkasından duyduğunu ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca Yahyâ b. Ma'in'in (ö. 233/848) "Benim için İbrahim'in mürselleri Şa'bi'nin mürsellerinden daha iyidir."⁵⁰ sözü İbrahim'in doğrudan

⁴⁶ Buhârî, *Tarihu'l-kebir* (Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifi'l-Osmaniye, ty), 2: 333-334; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifi'l-Osmaniye, 1952), 2/144; İbn Hibbân, *Sikât* (Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifi'l-Osmaniye, 1973), 4: 8; İclî, *Sikât* (by:Dâru'l-Bâz, 1985), 57; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl* (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1980), 2:237; İbn Hacer, *Tehzibü'l-Tehzib* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1996), 1: 176-177; Muhammed Revvâs Kal'aci, *Mevsû'atu Fikhi İbrahim en-Nehaî*, (Medine: 1979), 79.

⁴⁷ Muhammed Revvâs Kal'aci, *Mevsû'atu Fikhi İbrahim en-Nehaî*, (Medine: 1979), 79.

⁴⁸ Muhammed Revvâs Kal'aci, *Mevsû'atu Fikhi İbrahim en-Nehaî*, (Medine: 1979), 79.

⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzibü'l-Tehzib*, I: 177.

⁵⁰ Yahyâ b. Ma'in, *Tarih* (Mekke: Merkezi Bahsi'l-İlmi ve İhyâu't-Turâsi'l-İslâmi, 1979), 4: 14; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 2: 238; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut:

sahâbeden yaptığı nakillerin de kabul gördüğünü göstermektedir. Bununla birlikte İbrahim en-Nehaî'nin mürsellerinin sahih olduğunu ve sikadan irsal yaptığı belirtilmekte ve mürsellerinin müsnedinden daha güçlü olduğu yönündeki bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır.⁵¹

Rivayetlerdeki maktû' nakil oranı Ebû Hanîfe-Hammâd-İbrahim tarihiyle yapılan nakiller bağlamında incelendiğinde ise bu isnadların İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Âsâr*'ında % 78'inin Ebû Yûsuf'un eserinde ise % 68'inin maktû' olduğu görülmektedir. Dolayısıyla nakillerin büyük bir çoğunluğunun İbrahim'in sözleri olduğu belirtilmelidir.

1.2. Ebû Hanîfe'nin Diğer İsnadları

Yukarıda zikredilen Hammâd-İbrahim tarihi dışındaki isnadlardan da Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet ettiği görülmektedir. Buna göre Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*'ında yer alan rivayetlere göre –yukarıda ki şemada görüldüğü üzere- Ebû Hanîfe'nin Hammâd-İbrahim tarihi dışındaki tariklerden nakletmiş olduğu 330 rivayet vardır. Bu rakam eserde Ebû Hanîfe'den yapılan tüm nakillerin % 32'sine denk gelmektedir. Aynı açıdan bakıldığında ise İmam Muhammed'in *Kitâbu'l-Âsâr*'ında 276 rakamıyla karşılaşılmaktadır. Bu ise, eserdeki Ebû Hanîfe nakillerinin % 31'ine tekabül etmektedir. Ebû Yûsuf'un eserinde Ebû Hanîfe 121 farklı hocasından nakilde bulunurken İmam Muhammed'in eserinde bu sayı 117'dir. Ebû Yûsuf'un eserinde Ebû Hanîfe'nin 121 farklı hocasından gelen isnadlar arasında en meşhur olanları ise oranları ile birlikte Ebû Hanîfe-Heyssem b. Ebî Heyssem⁵² (%20), Ebû Hanîfe-Hammâd⁵³ (%14), Ebû Hanîfe-Atâ b. Ebî Rebah (ö. 114/732) (%4), Ebû Hanîfe-Alkame b. Mersed (ö.120/737) (%3), Ebû Hanîfe-Ali b. el-Akmer⁵⁴ (%2,5), Ebû Hanîfe-Abdulkerim b. Ebî Muhârik (ö. 120/737) (%2,5), Ebû Hanîfe-Abulmelik b. Umeyr (ö. 136/753) (%2,5), Ebû Hanîfe-Nâfi' (%2,5), Ebû Hanîfe-Muhammed b. Kays el-Hemdânî⁵⁵ (%2), Ebû Hanîfe-Musâ b. Ebî Kesîr⁵⁶ (%2), Ebû Hanîfe-Avn b. Abdillâh (ö. 112-120/730-727 arası) (%2)'dir.

İmam Muhammed'in eserinde ise aynı durum Ebû Hanîfe-Heyssem (%10), Ebû Hanîfe-Hammâd (%12), Ebû Hanîfe-Muhammed b. Kays (%2), Ebû Hanîfe-Atâ b. Ebî Rebah (%2,5), Ebû Hanîfe-Ebû İshak (ö. 129/746)

Müessesetü'r-Risâle, 1985), 4:522. İbn Hacer, *Tehzibu'î-Tehzib*, 1: 177.

⁵¹ Muhammed Revvâs Kal'aci, *Mevsû'atu Fıkhî İbrahim en-Nehaî*, 112-114.

⁵² Vefat tarihine ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu tespit edilmiştir.

⁵³ Bu isnad Hammâd'dan İbrahim en-Nehaî dışındaki ravilerden yapılan nakilleri ifade etmektedir.

⁵⁴ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinden olduğu belirtilmektedir.

⁵⁵ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinden olduğu belirtilmektedir.

⁵⁶ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu belirtilmektedir.

(%3), Ebû Hanîfe-Alkame b. Mersed (%3), Ebû Hanîfe-Ali el-Akmer (%2), Ebû Hanîfe-Nâfi' (%2), Ebû Hanîfe-Ubeydullah b. Ebî Ziyâd el-Kaddâh (ö. 150/767) (%2), Ebû Hanîfe-Yezîd b. Abdîrrahman (ö. 130/747) (%2), Ebû Hanîfe-Asım b. Ebî Nucûd (ö. 128/745) (%2) oranındadır.

Yukarıda zikredilen isimler dışında her iki eserde de Ebû Hanîfe'nin bir defadan fazla nakilde bulunduğu hocaları ise Atâ b. Yesâr (ö.94/712), Atiyye el-Avfî,(ö. 111/729), Amr b. Mürre (ö. 118/736), Kasım b. Abdîrrahman (ö. 120/757), Kays b. Müslim (ö. 120/737), Seleme b. Kuheyl (ö. 121/738), Amr b. Dînar (ö. 126/744), Sa'îd b. Mesrûk (ö. 126/743), Câmî' b. Şeddâd Ebû Sahra (ö. 127/744), Mansûr b. Zâzân el-Vâsîfî (ö. 129/746), Abdulazîz b. Rufay' (ö. 130/747), Muhammed b. Munkedir (ö. 130/747), Sâlim el-Eftas (ö. 132/749), Mansur b. Mutemir (ö. 132/749), Ziyâd b. İlâka (ö. 135/752), Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753), Husayn b. Abdîrrahman el-Kûfî (ö. 136/753), Sa'îd b. Merzubân (ö. 140/757), Süleyman eş-Şeybânî (ö. 140/757), Mücâlid b. Sa'îd (ö. 144/761), Hişam b. Urve (ö. 145/762), Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765), Ubeydullah b. Ebî Ziyâd el-Kaddâh (ö. 150/767), Cerrâh b. Minhâl Ebû'l-Atûf (ö. 167/783), İbrahim b. Muhammed b. Münteşir,⁵⁷ Ma'n b. Abdîrrahman,⁵⁸ Velîd b. Serî' el-Kûfî,⁵⁹ Halid b. Alkame,⁶⁰ Eyyûb b. Aiz et-Tâî,⁶¹ Tarîf b. Şihâb Ebû Süfyân,⁶² Ebû Bekr b. Ebî Cehm,⁶³ Bilal b. Mirdâs, Mûsa b. Ebî Aişe'dir.⁶⁴ Diğer kişilerden ise sadece tek bir nakli vardır. Dolayısıyla rivayetlerinin önemli bir çoğunluğunu Hammâd-İbrahim tarikiyle aktaran Ebû Hanîfe, geriye kalan yaklaşık %30'luk oranda oldukça farklı kişilerden nakilde bulunmuştur. Ancak zikrettiğimiz %30'luk dilimin de önemli bir kısmının Heysem b. Ebî Heysem ve yine Hammâd tarikiyle geldiği düşünüldüğünde geriye kalan dilimde oldukça yaygın bir ağdan bahsedilebilir. Bu ağ, Ebû Yûsuf'un eserinde biraz daha darken İmam Muhammed'in eserinde rivayet sayısı daha az olmasına rağmen daha geniştir.

Her ne kadar Ebû Hanîfe'nin eserde Hammâd-İbrahim tariki dışında

⁵⁷ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu belirtilmektedir.

⁵⁸ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte etbâ-i tabîinden olduğu belirilmektedir.

⁵⁹ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinden olduğu belirtilmektedir.

⁶⁰ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu belirtilmektedir.

⁶¹ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu belirtilmektedir.

⁶² Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu belirtilmektedir.

⁶³ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinden olduğu belirtilmektedir.

⁶⁴ Vefat tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte tabîinin küçüklerinden olduğu belirtilmektedir.

nakilde bulunduğu rivayetlerin oranı fazla olsa da eserdeki genel orana bakıldığında Ebû Yûsuf'ta Ebû Hanîfe rivayetlerinin %66'sının, İmam Muhammed'de ise %72'sinin Hammâd tarikiyle nakledildiği söylenmelidir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin hocası olan Hammâd, Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisinin en önemli tarafını temsil etmektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin zikredilen isnadı fikhî konularla ilgili meselelerde yoğun olarak kullandığı söylenmelidir. Nitekim eserinde “Bâbu'l-İmân” ve “Bâbu Tasdik bi'l-Kader” diye iki bab başlığı açan İmam Muhammed burada iman-İslâm ayrımına gidilen Cibrîl hadisini ve kelime-i şehadetin cennete girmek için yeterli olacağını belirten rivayetleri de barındıran Ebû Hanîfe'den nakledilen 11 rivayet zikretmekte ancak bunların hiçbirinde Hammâd-İbrahim tarikini kullanmamaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla, Ebû Hanîfe-Hammâd çizgisinin de fikhî konularla ilgili nakillerde temel çizgi olduğunu söylemek gerekmektedir.⁶⁶

1.2.1. Kaynağına Göre İsnadlar

Ebû Hanîfe'nin diğer isnadlarla yaptığı nakillere kaynağı yani merfû', mevkûf ve maktû' olması açısından bakıldığında Ebû Yûsuf'da yer alan Ebû Hanîfe'nin hocalarından ve hocasını mübhem bıraktığı isimlerden yaptığı rivayetlerin 107'si merfû', 185'i mevkûf ve 67'si'nin maktû' olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin diğer hocalarından nakillerinin büyük bir oranının yani yaklaşık % 51'lik bir dilimin sahâbe kavillerinden oluştuğu görülmektedir. İmam Muhammed'in eserinde ise Ebû Hanîfe'nin 89 merfû', 143 mevkûf ve 43 maktû' nakil yaptığı görülmekte ve Ebû Hanîfe'nin Hammâd-İbrahim tariki dışındaki nakillerinin %52'si mevkûf olarak nakledilmektedir.⁶⁷

Maktû' rivayetler ise eserde Mesrûk (ö. 63/683), Şurayh (ö. 80/699), Sa'îd b. Müseyyeb'den (ö. 94/713), Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713), Amir b. Şerahbil eş-Şa'bî (ö. 104/722), Mücahid (ö. 103/721), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Atâ b. Ebî Rebah, İbn Şihâb ez-Zühri'den (ö. 124/742) aktarıldığı görülmektedir. Zikredilen isimler arasında ise özellikle Sa'îd b. Cübeyr ve Şa'bî rivayetleri maktû' nakillerin yaklaşık % 50'sine tekabül etmektedir. İmam Muhammed'in eserinde yer alan maktû'lar ise Mesrûk, Şurayh, Sa'îd b. Cübeyr, İbrahim en-Nehâî, Mücâhid, Şa'bî, Tâvus (ö. 106/725), Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebî Rebah, Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753) tarikiyle nakledilmektedir. Şurayh, Sa'îd b. Cübeyr ve Şa'bî tarikleri yine maktû' rivayetlerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bu orana merfû' rivayetler dahil olduğunda eserde tabiûn tabakasından en fazla Şa'bî'den nakiller yapıldığı ardından ise Sa'îd b. Cübeyr ve Hasan Basrî'nin önemli bir yeri ol-

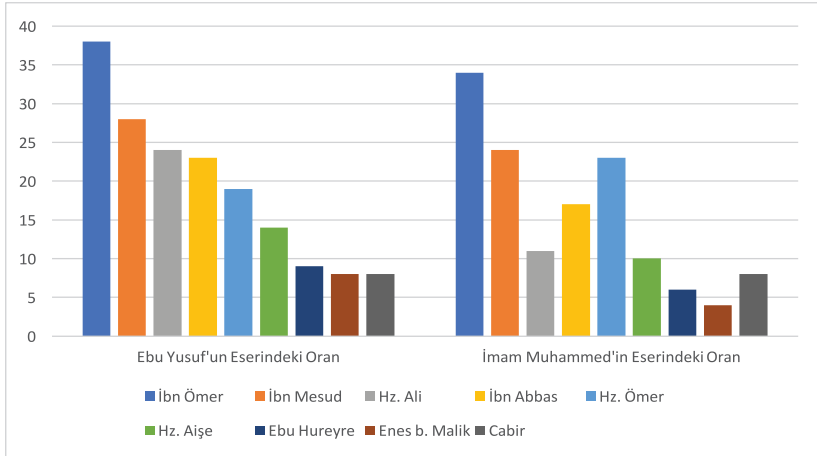
⁶⁵ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 371-376.

⁶⁶ Âsâr'larda yer alan akâid konularının azlığı bu konuda genel bir yargıya varılmasını engellemektedir.

⁶⁷ Burada nakledilen sayılarda mübhem ravili isnadlar sayıya dahil edilmiştir.

duğu görülmektedir. Ayrıca Mesrûk, Şurayh, İbrahim en-Nehâf, Mücâhid, Tâvus, Abdullah b. Büreyde (ö. 115/717), Nâfi' (ö. 117/735) ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi isimlerin de tabiûn tabakasında Ebû Hanîfe rivayetlerinde azımsanmayacak rolleri bulunmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin diğer hocalarından yapmış olduğu nakillerde sahâbe ravisi zikredilenlerin sayısı merfû'larla birlikte 235'dir. Bu 235 rivayetin 38'i İbn Ömer'den 28'i İbn Mes'ûd'dan, 24'ü Hz. Ali'den, 23'ü İbn Abbas'tan, 19'u Hz. Ömer'den, 14'ü Aişe'den, 9'u Ebû Hüreyre'den, 8'i Enes b. Mâlik'ten ve 8'i Câbir'den (ö. 78/697) aktarılmaktadır. Diğer rivayetler ise Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 8/629), Zeyd b. Hârise (ö. 8/629), Attâb b. Esîd (ö. 13/634), Ebû Bekir (ö. 13/634), Ubey b. Ka'b (ö. 33/654), Hz. Osman (ö. 35/656), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-3), Hafsa (ö. 45/665), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Mugîra b. Şu'be (ö. 50-670), Cerîr (ö. 51/671), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679), Ümmü Seleme (ö. 62/681), Büreyd (ö. 63/882-3), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/693-4) gibi isimlerden nakledilmektedir. İmam Muhammed'in eserinde ise sahabe ravisi zikredilenlerin sayısı merfû'larla birlikte 187'dir. Bu rivayetlerin 34'ü İbn Ömer, 24'ü İbn Mesud, 23'ü Hz. Ömer, 17'si İbn Abbâs, 11'i Hz. Ali, 10'u Aişe, 8'i Câbir, 6'sı Ebû Hüreyre ve 4'ü Enes b. Malik'ten nakledilmektedir. Diğer rivayetler ise Cafer b. Ebî Tâlib, Ebû Bekir, Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652), Ebû Zerr (ö. 32/653), Hz. Osman, Huzeyfe, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdurrahman b. Ebzâ (ö. 70/689), Râfi' b. Hadîc (ö. 73/692), Ebû Sa'îd el-Hudrî gibi isimlerden aktarılmaktadır.⁶⁸

Tablo 3: Ebû Hanîfe'nin Diğer İsnadlarda Sahâbeden Rivayeti

⁶⁸ Her iki eserde de sadece bir rivayeti bulunan sahâbenin ismine yer verilmemiştir.

Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetlerindeki kaynakları arasında İbn Mes'ûd tarikleri yanında İbn Ömer, Hz. Ömer, İbn Abbâs, Hz. Ali, Aişe gibi isimlerin de ön plana çıktığı ayrıca Ebû Hüreyre ve Enes b. Mâlik gibi isimlerden de nakillerde bulunduğu görülmektedir. Öyle ki Hammâd-İbrahim tariki dışındaki nakillerinde en fazla aktarımın yapıldığı isim İbn Ömer olurken, Ebû Hüreyre'den rivayetlerinin olması da dikkat çekmektedir.

1.2.2. Ebû Hanîfe'nin Ebû Hureyre'den Rivâyeti

Kitâbü'l-Âsâr literatürü üzerine yapılan incelemeler neticesinde Ebû Hanîfe'nin sadece İbn Mes'ûd değil, Hz. Ömer, İbn Ömer, İbn Abbâs, Hz. Ali, Aişe gibi pek çok ismin yanında Ebû Hüreyre ve Enes b. Mâlik gibi isimlerden nakiller yaptığı görülmektedir. Ebû Hanîfe'den Heysem-Şa'bî tarikiyle nakledilen “Hz. Muhammed'in ashabından altısı fikhî müzakere ediyorlardı. Bunlar Ali b. Ebî Tâlib, Ubey b. Ka'b, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ömer, Zeyd ve İbn Mes'ûd'dur.”⁶⁹ rivayeti ile yine Ebû Hanîfe'den An men Haddesehu-Amir tarikiyle nakledilen “Resûlullah'ın ashabından bir grup tefakkuh etmiştir. Onlardan üçü birbiriyle görüşmüş, diğer üçü de birbirine mülâkî olmuştur. İbn Mes'ûd, Hz. Ömer b. el-Hattâb ve Zeyd b. Sâbit birbiriyle görüşmüştür. Alî b. Ebî Tâlib, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ubey b. Ka'b'da birbirine mülâkî olmuştur.”⁷⁰ nakilleri Ebû Hanîfe'nin de tefekkuh eden sahâbi ayırımına gittiğini göstermektedir. Ancak zikrettiğimiz iki rivayete bakıldığında fikhîyle ma'rûf olan sahâbeden özellikle Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ubey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'ten Ebû Hanîfe'nin rivayetlerinin neredeyse yok denecek kadar az olduğu görülür. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin Hammâd-İbrahim tariki dışında kullandığı tariklerde İbn Ömer'in isminin ön plana çıkması ve Ebû Hüreyre veya Enes b. Mâlik'in rivayetlerine eserde yer veriliyor olması bir diğer dikkat çeken husustur. Nitekim yukarıda da görüldüğü üzere diğer hocalarından yaptığı rivayetlerde İbn Ömer nakilleri İbn Mes'ûd tariklerini geçmiş durumdadır. Bu durum Ebû Hanîfe isnadlarının genelini İbn Ömer, İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer nakillerine dayandığını göstermektedir.⁷¹

⁶⁹ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2: 734. Rivayetin orijinali için bkz. “محمد قال: أخبرنا أبو حنيفة عن الهيثم عن الشعبي قال: كان ستة من أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم يتذكرون الفقه منهم علي بن أبي طالب، وأبي، وأبو موسى على حدة، وعمر، وزيد، وابن مسعود رضي الله عنهم.”

⁷⁰ “قال: حدثنا يوسف عن أبيه عن أبي حنيفة، عن حدته، عن عامر، أنه قال: ”تفقه من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم ستة رهط: ثلاثة منهم يلقي بعضهم على بعض، وثلاثة يلقي بعضهم على بعض، فكان ابن مسعود وعمر بن الخطاب وزيد بن ثابت يلقي بعضهم على بعض، وكان علي بن أبي طالب وأبو موسى الأشعري وأبي بن كعب يلقي بعضهم على بعض“

⁷¹ İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Âsâr* isimli eserine Muhammed Boynukalın tarafından bir fihrist hazırlanmıştır. Fihristteki sahâbenin nakilde bulunduğu yerler sayıldığında ise 227 nakille Hz. Ömer'in en fazla eserde ismi geçen kişi olduğu görülmüştür. Bunun dışında Âsâr'daki yapıya da benzer bir şekilde en çok eserde ismi geçen kişiler arasında yüksekten başlayarak Hz. Ali (220), İbn Abbas (120), İbn Mesud (105), İbn

Ebû Hüreyre rivayetleri değerlendirildiğinde ise bir rivayet dışındaki tüm nakillerin Hammâd-İbrahim'den farklı isnadlarla nakledildiği söylenmelidir. Ancak Ebû Hanîfe'nin rivayetlerinin geneline bakıldığında Ebû Hüreyre'den yapılan nakillerin cüz'i bir orana tekabül ettiği görülmektedir.⁷² Benzer şekilde Enes b. Mâlik ve Câbir b. Abdillâh'dan nakledilen bilgiler de Ebû Hüreyre nakilleri düzeyindedir. Nitekim Ebû Hüreyre gibi muksirûndan sayılan Enes b. Mâlik rivayetlerinin eserde az bir yekûna tekabül etmesi, dönemin diğer eserlerinde de görülen bilgi kaynaklarının belli sahâbe üzerinde yoğunlaşmasıyla açıklanabilir.

Ancak bunun da ötesinde özellikle fıkıh usulü literatürünün oluşmasıyla birlikte Ebû Hüreyre rivayetleriyle ilgili Ebû Hanîfe'de rastlanmayan özel bir durum oluşmaya başlamıştır. İsa b. Ebân'dan (ö. 221/836) nakledilen kıyasa ve ma'ruf sünnete muhalif olmayan ya da sahâbe ve tabiûnun kabul ettiği/reddetmediği Ebû Hüreyre nakillerinin kabul edileceği kuralları Ebû Hüreyre'nin Hanefî mezhebindeki konumunu belirlemektedir.⁷³ Debûsî'nin (ö. 439/1039) kıyasa aykırı Ebû Hüreyre rivayetlerinin reddedileceği ifadesiyle⁷⁴, İbrahim en-Nehaî'nin "Ebû Hüreyre'nin hadislerini alır veya bırakırdık."⁷⁵ sözü Ebû Hüreyre rivayetlerinin mutlak olarak reddedilmediği sonucuna götürebilir. Ancak eserlerde zikredilen tek ismin Ebû Hüreyre olması, benzer kuralların neden Enes b. Mâlik ile ilgili olarak ileri sürülmediği sorusunu beraberinde getirmektedir. Bu durumun açıklaması da fıkıh usulü literatürünün kendi içerisindeki gelişim süreci ile cevaplanabilir. Cessâs'ın (ö. 370/981) eserinde özellikle öne çıkarılan ve sert eleştirilere maruz kalan Ebû Hüreyre⁷⁶ ile ilgili yaklaşımın daha sonraki dönemlerde özellikle ehl-i hadis ve ehl-i rey yaklaşımlarının yumuşamaya başladığı ve iki ekolün uzlaşması olarak değerlendirilen Serahsî (ö. 483/1090) ve Pezdevî'nin (ö. 482/1089) eserlerinde⁷⁷ değişmeye başladığı söylenebilir. Nitekim eserlerde fakih olmayan sahâbenin isimlerinin yanı-

Ömer (66) gibi isimler yer almaktadır. Sonraki nesillerde ise özellikle İbrahim b. Nehaî 271 nakille başrolü oynamaktadır. Onun dışında Şa'bî (144), Hammâd b. Ebî Süleyman (128), Şurayh (108), Hakem b. Uteybe (64), Hasan b. Umare (61), Hasan el-Basrî (59), Haccâc b. Ertah (50), Eş'as b. Sevvâr (39), Atâ b. Ebî Rebah (32), Muhammed b. Sirîn (29), Zühri (25), Said b. el-Müseyyeb (25), İbn Ebî Leyla (25), A'meş (22), Nâfi' (21) ve diğer nesillerden aktarımda bulunmaktadır. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 12 (Fihrist):222-246.

⁷² Mehmet Boynukalın'ın fihristine göre bu eserdeki Ebû Hüreyre 11 iken Enes b. Malik nakilleri de 9'dur. (Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, 12(Fihrist):222-246.

⁷³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vuzâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiye, 1994), 3:127.

⁷⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2001), 180.

⁷⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, 3:127.

⁷⁶ Mürteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 102-103.

⁷⁷ Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, 171-172.

na Ebû Hüreyre ile birlikte Enes b. Mâlik de eklenmiş ve konu biraz daha mutedil bir çizgiye çekilmiştir. Öyle ki Serahsî, Ebû Hüreyre'nin Enes b. Mâlik'ten üstün olduğunu belirten ifadelerle de eserinde yer vermiştir.⁷⁸ Ayrıca Pezdevî ve Serahsî fıkhiyla ma'rûf isimleri sayarken yine Ebû Hanîfe isnadlarında Ebû Hüreyre rivayetlerinden daha az rivayetin nakledildiği Zeyd b. Sâbit,⁷⁹ Muaz b. Cebel,⁸⁰ Ebû Mûsa el-Eş'arî⁸¹ gibi isimleri zikretmektedir.⁸² Dolayısıyla fıkhiyla ma'rûf olarak nitelenen kişilerden daha az aktarım yapan Ebû Hanîfe'nin Ebû Hüreyre'den yapmış olduğu nakilleri dikkat çekmektedir. Bu durum da Ebû Hanîfe'nin bir meseleyle ilgili bir delile ulaştıysa onu aktarmaktan sahâbenin kimliğine bakmaksızın geri durmadığını göstermektedir. O halde, Ebû Hanîfe'nin daha sonraki dönem eserlerinde yer aldığı gibi Ebû Hüreyre ile ilgili katı bir tutum içerisinde olmadığı ve sonraki dönem fıkıh usûlü eserlerinde yer alan söylemlerin de Ebû Hanîfe ile bağdaştırılamayacağı söylenebilir. Ebû Hanîfe'nin Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, İbn Ömer nakillerini eserlerinde ağırlıklı olarak aktarması, yukarıda ifade edildiği gibi dönemin diğer isnadlarında da görülen bir özellik olarak değerlendirilmelidir.⁸³

⁷⁸ Serahsî, *Usul* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty), 1: 339.

⁷⁹ Asl'a hazırlanan fihriste göre Zeyd b. Sabit rivayetleri 46'dır. Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, 12(Fihrist):231.

⁸⁰ Asl'a hazırlanan fihriste göre Muaz b. Cebel rivayetleri 12'dir. (Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, 12(Fihrist): 243. 2

⁸¹ Asl'a hazırlanan fihriste göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî rivayetleri 5'dir. (Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, 12(Fihrist):225.

⁸² Abdulazîz el-Buhari, *Keşfu'l-esrâr* (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiye, 1997), 2: 378; Serahsî, *Usul*, 1: 338.

⁸³ Öte yandan özellikle Ebû Hanîfe'nin hadisleri ihmal ettiği yönündeki eleştirilerin kaynağı Cessâs'ın İsâ b. Ebân'dan (ö. 221/835) yapmış olduğu nakillerdir. Nitekim buna göre haber-i vâhidin Kur'an'a ve sabit sünnete muaraza içermemesi, umûm-i belvâdan olması ve insanların hilafına amel ettikleri şaz bir haber olmaması gibi toplu kurallar Ebû Hanîfe'den sonra hicrî üçüncü asrın başlarında ortaya konulmuştur. Bunun yanında mürsel hadisin müsneden daha evlâ olduğunu belirten ve yine İsâ b. Ebân'dan nakledilen bir görüş de Ebû Hanîfe'den itibaren kabul edilen bir anlayış olarak telakki edilmektedir. (Cessâs, *Fusûl*, 3:146.) İmâm Şâfi ise *er-Risâle*'sinde haber-i hassa yani vâhidin kabulü için ravinin dinî açıdan sika olması, hadiste sıdkıyla bilinmesi, rivayet ettiği şeyi anlaması, lafzî açıdan hadisin manasını bozacak şeyleri bilmesi, işittiği gibi nakletmesi, hıfzını dan rivayet ediyorsa hafız olması, yazılı bir kaynaktan naklediyorsa o yazılı kaynağı hıfzetmesi, müdellislerden olmaması gibi şartlar ortaya koymaktadır. (Şâfi', *er-Risâle* (Mısır: Mektebetu'l-Halebi, 1940), 369.) Dolayısıyla İsâ b. Ebân'dan yapılan nakillerin Şâfi'nin koymuş olduğu kurallarla karşılıklı değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu durumda Ebû Hanîfe'nin dâhil olduğu bir mesele olmayıp daha sonraki dönemlerde geliştirilen metotların sistematik hale dönüşmesi bağlamında okunması gerekmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe döneminde henüz rivayet dönemi devam etmekte, yazılı kaynaklar yeni yazılmaya başlamakta ve ilim meclislerinde Ebû Hanîfe'nin takip ettiği metot itibarıyla konuşulan meselelerin delilleri değerlendirilmekte ve nakledilmektedir. Elde yazılı bir malzemenin olmadığı durumda ise bir sistemleşmeden bahsedilmesi çok mümkün görünme-

1.3. Mübhem Râvili İsnadlar

Ebû Yûsuf'un eserinde Ebû Hanîfe'nin aktardığı kişiyi mübhem bırakarak naklettiği rivayetlerin sayısı 29 olup eserdeki toplam Ebû Hanîfe rivayetlerinin % 3'üne tekabül etmektedir. Bu türdeki rivayetleri "An Men Haddesehu", "Raculun",⁸⁴ "Raculun min Ehl-i Kûfe", "Raculun min Sakîf",⁸⁵ "Raculun min Ehl-i Mekke",⁸⁶ "Şeyhun",⁸⁷ "Şeyhun min Ehl-i Basra",⁸⁸ "Şeyhun min Benî Rabî'a"⁸⁹ diye nakletmektedir.

"An men Haddesehu" ifadesini kullandığını 20 rivayetin 5'ini Hasan Basrî'den,⁹⁰ 3'ünü Amir b. Şerahbil'den,⁹¹ 2'sini Atâ b. Ebî Rebah'tan,⁹² 2'sini Zühri'den⁹³ aktarmaktadır. Geriye kalan rivayetleri ise tabî'inden Şurayh,⁹⁴ İbrahim,⁹⁵ Ebû'z-Zubeyr'den,⁹⁶ sahâbeden ise Enes b. Mâlik⁹⁷, İbn Ömer,⁹⁸ İbn Mes'ûd⁹⁹ ve İbn Zübeyr'den¹⁰⁰ nakledeken bir diğer rivayeti ise doğrudan Hz. Peygamber'den¹⁰¹ aktarmaktadır.

İmam Muhammed'in eserinde ise Ebû Hanîfe'nin mübhem bırakarak aktardığı 11 rivayet tespit edilebilmiştir. Ebû Hanîfe'nin Hammâd-İbrahim dışındaki tariklerden aktardığı nakillerin % 4'üne eserin genelindeki Ebû Hanîfe nakillerinin ise % 1,2'sine tekabül etmektedir. Bunu yaparken "Racul min Ehl-i Basra",¹⁰² "Racul",¹⁰³ "Şeyhun min Benî Rabî'a",¹⁰⁴ "Şeyhun"¹⁰⁵ gibi ifadeler kullanmaktadır. Dolayısıyla Ebû Hanîfe isnadlarında mübhem ravilerin olduğu isnadlara çok yoğun olmasa da yer verdiği görülmektedir.

mektedir. Ancak bunun ilk adımlarının atıldığı söylenebilir.

⁸⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 238.

⁸⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 6.

⁸⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 186.

⁸⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 42.

⁸⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 46, 82.

⁸⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 110.

⁹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 5, 7, 80, 117, 128.

⁹¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 187, 212, 212.

⁹² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 124, 191.

⁹³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 153, 186.

⁹⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 61.

⁹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 68.

⁹⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 148.

⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 206.

⁹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 94.

⁹⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 140.

¹⁰⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 170.

¹⁰¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 120.

¹⁰² İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 67.

¹⁰³ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 269, 293, 330, 412; 2: 549, 555, 683.

¹⁰⁴ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 328.

¹⁰⁵ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 267; 2:782.

1.4. Belâğ Türü İsnadlar

Dönemin bir özelliği olan belâğ türü rivayetler de Ebû Hanîfe isnadlarında çok fazla olmasa da bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin münferit bir şekilde "belegan" sigasıyla yaptığı nakiller Ebû Yûsuf'un eserinde 28 tane olup eserin tüm Ebû Hanîfe rivayetlerinin yaklaşık % 2,7 oranındadır. Ebû Hanîfe'nin belâğ sigasıyla yaptığı nakillerin 8 tanesi doğrudan Resûlullah'tan yapılmaktadır.¹⁰⁶ Geriye kalanların 4'ü İbn Mes'ûd'dan¹⁰⁷ 3'ü Hz. Ömer'den,¹⁰⁸ nakledilirken diğerleri Mesrûk,¹⁰⁹ Hasan,¹¹⁰ Ebu Meysera, Hz. Osman,¹¹¹ İmran b. Husayn,¹¹² İbn Zübeyr,¹¹³ Husayn b. Ali,¹¹⁴ Ebû Zübeyr,¹¹⁵ Enes b. Malik,¹¹⁶ Ebû Hüreyre,¹¹⁷ Abdurrahman b. Avf,¹¹⁸ Şurayh¹¹⁹ gibi isimlerden aktarılmaktadır. Buna karşılık İmam Muhammed'in eserinde sadece bir tane Resûlullah'tan yapılan belâğ türü rivayete rastlanmaktadır.¹²⁰

Yukarıda tespit edilen özellikler çerçevesinde Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde kullandığı isnadların analizi yapıldığında genel hatlarıyla Ebû Hanîfe'nin rivayetlerin çoğunu Hammâd-İbrahim tarikiyle aktardığı yani bir isnad üzerine yoğunlaştığı, isnadların mürsel, mevkûf ve maktû' nakil özelliklerini taşıdığı, belâğ türü rivayetlere ve mübhem ravili isnadlara az da olsa yer verildiği söylenebilir. Zikredilen özellikler Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışını özetler niteliktedir. Çalışmanın bundan sonraki safhasında Ebû Hanîfe'nin rivayet anlayışı olarak tespit edilen hususlar dönemin özellikleri çerçevesinde incelenmeye çalışılacak ve onun hadis rivayeti konusundaki durumu belirlenmeye gayret edilecektir.

2. Dönemin Diğer İsnadları ile Mukayese

Hicrî ikinci asırda telif edilen eserlerdeki isnadların genel yapısı ile Ebû Hanîfe'nin hadis isnadların karşılaştırılacağı bu bölümde Ma'mer b.

¹⁰⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 42, 49, 84, 198, 201, 203, 208, 214.

¹⁰⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 22, 50, 165, 211.

¹⁰⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 208, 213, 217.

¹⁰⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 80.

¹¹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 92.

¹¹¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹¹⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 231.

¹²⁰ İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 45.

Râşid'in *el-Câmi*¹²¹ ve İmâm Mâlik'in *Muvattâ*¹²² isimli eserlerinin özelliklerini inceleyen çalışmaların ortaya koyduğu tespitlerden/neticelerden hareket edilecek ve Ebû Hanîfe rivayetlerinin bu kaynaklardaki isnad özellikleriyle benzeşen ve ayrışan yönleri tespit edilmeye gayret edilecektir.

Muvattâ'da yer alan rivayetler incelendiğinde nakillerin özellikle Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer'den nakledildiği görülecektir. Nitekim eserdeki mevkûflarla ilgili bir istatistik ortaya koyan Sabri Çap, *Muvattâ*'da yer alan 599 mevkûf rivayetin 539'unun 10 sahâbe tarafından nakledildiğini belirtir.¹²³ Hz. Ömer'in 155, Hz. Aişe'nin 42, Ebû Hüreyre'nin 31, Hz. Osman'ın 28, Zeyd b. Sâbit'in 17 rivayeti varken Abdullah ismine sahip Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Amr'ın 264 rivayetinin olduğu söylemiştir.¹²⁴ Ancak özellikle Abdullah b. Ömer üzerinde durulması gerekmektedir. *Muvattâ*'daki rivayetlerde en fazla nakil yapılan iki önemli sahâbeden biri Hz. Ömer diğeri ise oğlu Abdullah b. Ömer'dir. A'zamî rivayetini esas alarak yaptığımız sayıma göre eserde mevkûf olarak zikredilen Abdullah b. Ömer rivayetlerinin sayısı yaklaşık olarak 238 iken kendisinden 69 adet merfû' nakil yapıldığı söylenebilir. Bu durum eserin sahâbe tabakasında özellikle Hz. Ömer ve İbn Ömer'e dayandığını göstermektedir. Eserin genelinde Mâlik-Nâfi ve Mâlik-İbn Şihâb isnadları ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Zürkânî'nin (ö. 1122/1710) Ebû Bekir el-Ebherî'den (ö. 375/986) naklettiğine göre 600'ü müsned, 222'si mürsel, 613'ü mevkûf ve 285'i maktû' rivayetlerden oluşan 1720 nakil bulunmaktadır.¹²⁵ Dolayısıyla eserin yarısından fazlasının sahâbe ve tabi'ün görüşlerinden oluştuğu görülmektedir. Öte yandan eserde

¹²¹ Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*' isimli eseri ile ilgili çalışmalar için bkz. Fuat Sezgin, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'*, *Türkiyât Mecmuası* 7 (1955), 115-134; Bünyamin Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 27-61; Bünyamin Erul, *Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (II): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 57-90.

¹²² Konuyla ilgili çalışmalar için bkz. Halit Özkan, *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 165-189; Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvattâ'daki Mürsel Rivâyeler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 182-192.

¹²³ Sabri Çap, *Hadis İlmünde Merfû'-Mevkûf İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 69.

¹²⁴ Sabri Çap, *Hadis İlmünde Merfû'-Mevkûf İlişkisi*, 69. Ayrıca bkz. Rifat Oral, *İlk Dönem Hadis ve Sünnet Anlayışını Yansıtan İki Eser: el-Asâr ve el-Muvattâ*, *İhtisas: İlmî ve Neşir Dergisi* 1 (2020), 107-136.

¹²⁵ Zürkânî, *Şerhu'l-Muvattâ* (Kahire: Mektebetu's-Sakafe, 2003), II:61; Ayrıca bkz. Süyûtî, *Tenvîru'l- havâlik* (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1969), 1:9; Sabri Çap, *Hadis İlmünde Merfû'-Mevkûf İlişkisi*, 69.

61 adet belâğ türünde rivayetin olduğu da kaynaklarda zikredilmektedir. Daha sonraki dönemlerde Mâlik'in eserinde yaygın bir şekilde yer alan senedinde inkitâf bulunan rivayetlerin muttasıllarının tespiti yönünde çalışmalar gerçekleştirilecek,¹²⁶ eseri Kütüb-i Sitte arasında sayanlar olacak,¹²⁷ eser kütüb-i tis'a'ya dahil edilecek ve eserin en yaygın isnadı Mâlik-Nâfi'-İbn Ömer tarihi silsiletü'z-zehab olarak isimlendirilecektir.¹²⁸ Ancak Âsâr'larda görülen bazı sahâbenin nakillerine ve bazı isnatlara yoğunlaşma, munkatî rivayetleri sıkça kullanma gibi özelliklerin benzerleri *Muvattâ'da* da yer almaktadır. Fakat daha sonraki dönemlerde *Muvattâ*'ın hadis literatüründe görmüş olduğu râğbeti Âsâr eserleri görememiştir. Nitekim ikinci asırda mürsel, munkatî ve belâğ türü rivayetleri dışarıda bırakmak dönemin genel literatürünü de reddetmek anlamını taşımaktadır.

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'* isimli eseri incelendiğinde de benzer sonuçlara ulaşmak mümkündür. Konuyla ilgili tespitler yapan Bünyamin Erul, eserin 1614 rivayetten müteşekkil olduğunu ve bunların% 50'sinin Zührî, Katâde, Eyyüb ve İbn Tâvûs'a dayandığını belirtmektedir.¹²⁹ Öyle ki Ma'mer b. Râşid'in eserinin oluşumunda en önemli rolü oynayan, zikredilen dört ismin 800 rivayette adının geçtiği ve bu rivayetlerin % 31'inin merfû', %30'unun mevkûf ve % 10'unun maktûf olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir.¹³⁰ Eserdeki mürsel hadis oranı %24 iken¹³¹ belâğ türü rivayetlere de yer verildiği belirtilmektedir.¹³² Ayrıca eserde yer alan mevkûf rivayetlerin yarısından fazlası Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve İbn Ömer'e dayanmaktadır.¹³³ Dolayısıyla Ma'mer b. Râşid'in eserinde belli kişilerde yoğunlaşan isnadlar ile karşılaşmaktadır. Öte yandan mevkûf, maktûf ve mürsel rivayetlerin yoğunluğu bakımından Âsâr literatüründeki

¹²⁶ Bu çalışmalar için bkz. İbn Abdilberr, *Temhîd* (Magrib: Vuzerâtü Umumi'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiye, 1347); İbn Salah, *Risâle fi vaşli'l-belâğâti'l-erba'a fi'l-Muvattâ* (Halep: Matbûâtü'l-İslâmiye, 1995).

¹²⁷ *Muvattâ*'yı Kütüb-i Sitte içinde sayan eserler Rezîn b. Muaviye es-Sergistî'nin Tecrîdu's-Sihâhî's-Sitte ve İbnü'l-Esir'in *Câmiu'l-usûl min ehâdisi'r-Resûl* olarak kabul edilmektedir. (Kettânî, *Risâletü'l-Mustatrefe* (by: Dâru Beşâiri'l-İslâmiye, 2000), 1:13.

¹²⁸ İbn Salah, *Mukaddime* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 1/16.

¹²⁹ Bünyamin Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 36.

¹³⁰ Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", 36.

¹³¹ Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", 36.

¹³² Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i", 43-44.

¹³³ Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "The Comparison of the Mauquf Narratives Conveyed via Ibn Mas'ûd in al-Jâmi of Ma'mer b. al-Râshed with Kutub Al-Sitta", *Yakındoğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2017), 140.

Ebû Hanîfe isnadlarından farklı bir özellik taşımadığı görülmektedir.

Yukarıda Âsâr'lar dışında incelenen iki eserde görülen hicrî II. asır hadis rivayet anlayışını gösteren özellikler hicrî III. asrın ilk çeyreğinde de devam etmiştir. Nitekim bu dönemde telif edilen Abdurrezâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef* isimli eserleri benzer özellikler sergilemektedir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i incelendiğinde merfû'-muttasıl hadis sayısı 6916, merfû'-mürsel 681, mevkûf 11245, maktû' 15998 olarak tespit edilmektedir.¹³⁴ Görüldüğü üzere eserde yine maktû' ve mevkûf rivayet yoğunluğu bulunmakla birlikte mürsel hadis nakli de devam etmektedir. Ayrıca İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde tespit edilen en önemli hususlardan biri de üçüncü asrın ilk çeyreğinden sonraki kaynaklarda yer verilmeyen Ebû Hanîfe isnadlarına yaklaşık 44 yerde yer verilmesidir.¹³⁵ 322 yerde Ebû Hanîfe'nin nakillerinde kullanmış olduğu Hammâd-İbrahim isnadıyla rivayetlerin aktarılması da dikkat çekmektedir.¹³⁶ Öyle ki zikrettiğimiz sayılara İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye yaptığı eleştirilere ait olan özel bölüm dâhil edilmemiştir.

Abdurrezâk'ın *Musannef*'inde rivayetlerin %32'si Ma'mer'den, %29'u İbn Cüreyc'den ve %22'si Süfyân es-Sevrî'den nakledilmektedir.¹³⁷ Dolayısıyla eserin önemli bir bölümü diğer eserlerde olduğu gibi bu üç isim etrafında şekillenmektedir. Ayrıca eserde yer alan 18000 rivayetin dört bin kadarının merfû' olduğu ifade edilmiş ve geri kalanın mevkûf, maktû', müsned, mürsel ve munkatı rivayetlerden müteşekkil olduğu belirtilmiştir.¹³⁸ Öte yandan *Musannef*'in "Kitâbü't-Talâk" isimli bölümünün incelemesini yapan Nevzat Tartı, bu bölümde yer alan 1034 rivayetinin 50'sinin merfû' olduğunu söylemektedir.¹³⁹ Ebû Hanîfe'den ise yaklaşık 80 rivayet nakleden Abdurrezâk,¹⁴⁰ Hammâd-İbrahim tarikini yaklaşık 200 nakilde kullanmaktadır.¹⁴¹ Dolayısıyla Kütüb-i Sitte öncesinde telif edilen eserlerde

¹³⁴ Konuyla ilgili çalışma yapan Nihat Yatkın sayılarda bazı hatalar bulunabileceğini ifade etmektedir. Ancak eserle ilgili genel resmi gösterdiğini düşündüğümüzden sayıları burada zikretmeyi uygun gördük. (Nihat Yatkın, *Ebu Bekir İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 183.

¹³⁵ Örnekler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1409), 1: 148-463; 2: 6-36-310-322-371-453-456-459; 3: 77-90-99-132-149-356 vd. Burada yaklaşık kelimesinin kullanılması gözden kaçabilecek rivayetler sebebiyledir.

¹³⁶ Örnekler için bkz. İbn Ebî Şeybe *Musannef*, 1: 26-31-35-47-50-55-72-77-83-90-91-96-97-99-108-117-136-146-148-162 vd.

¹³⁷ Motzki, Harald, "Hicri I. Asırda Sahih Hadislerin Kaynağı Olarak Abdurrezâk es-San'ânî'nin Musannef'i", çev. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 119.

¹³⁸ Mirza Tokpınar, "el-Musannef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/236-237.

¹³⁹ Nevzat Tartı, "Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu", *İslamiyat* 6/2 (2003), 149.

¹⁴⁰ Örnekler için bkz. Abdurrezâk, *Musannef*, (Beyrut, Mektebetu'l-İslâmi, 1403), 7:205-419; 8: 381-383 vd.

¹⁴¹ Örnekler için bkz. Abdurrezâk, *Musannef*, 1: 43-64-124-126-141-166-168-203-205 vd.

Ebû Hanîfe isnadlarının yer alması dikkat çeken bir husustur. İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'yi eleştiren bir bölüm yazmış olması ve aynı zamanda rivayetlerinde yer veriyor olması önemlidir.

Yukarıda zikredilenler dışında özellikle Ma'mer b. Râşid, Ebû Hanîfe ve Mâlik isnadlarında dikkat çeken bir diğer özellik isnadların sahâbe tabakasında keşiştiği yönündedir. Ancak tabiîn döneminde özellikle tabiînün küçükleri tabakasında isimler farklılık göstermeye başlamış ve mezkûr isimlerin hocaları kısmı isnadların farklılaştığı en temel nokta olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak bu üç isim özellikle kendi dönemlerinde henüz literatürün oluşmaya başlamadığı bir zamanda isnadların yapısı bakımından (mevkûf, maktû', mürsel vb.) benzer özellikler taşıyan nakiller aktarmışlar ve kendilerinden sonraki eserlere özellikle hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğine kadar kaynaklık etmişlerdir. Ancak daha sonraki dönemlerde nispeten Mâlik ve Ma'mer isnadları devam ederken Ebû Hanîfe isnadları literatürde kendine yer bulamamıştır.

Dolayısıyla yukarıda tespit edilen hususlar Ebû Hanîfe rivayetlerine sonraki kaynaklarda yer verilmemesinin veya *Kitâbu'l-Âsâr*'ların hadis literatürü arasında sayılmamasının sebebini açıklamamaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin hadis rivayeti hususunda mütesâhil davranmadığı, hadisleri ihmâl etmediği bilâkis kendisinin hadis rivayetinde kullandığı isnadların yapısının dönemin tüm özelliklerini taşıdığı ve kendisinin bu bağlamda bir hadisçiden farklı bir yaklaşım sergilemediği görülmektedir.

Ancak yukarıda tespit edildiği üzere hicrî ikinci asırda telif edilmiş olan İmâm Mâlik'in *el-Muvattâ* isimli eseri ve Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*indeki rivayet anlayışı ile aynı özellikler taşıyan Ebû Hanîfe isnadlarının zikredilen eserlerde yer almamasının sebepleri sorgulanmalıdır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin de kaynağı olan pek çok hocasının rivayetlerine kaynaklarda rastlanıyor olması da meselenin bilginin kaynağı ile ilgili olmadığını göstermektedir. Zira Ebû Hanîfe'nin hocaları ve rivayette bulunduğu isimlerin büyük bir çoğunluğu ehl-i hadis tarafından da nakil aktarılan isimlerden oluşmaktadır. Örneğin Amir b. Şerahbil eş-Şa'bî, Ebû Hanîfe'nin en fazla rivayet aktardığı isimlerdendir. Buna karşın Şa'bî hadis kaynaklarının da önemli bir simasıdır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin nakiller yaptığı ve hocası olan Atâ b. Ebî Rebah, Nâfi' Sa'îd b. Cübeyr, Amr b. Dînar gibi isimler Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisinin önemli bir kısmını oluşturmakta ve hicrî üçüncü asır hadis külliyyatının önemli ravileri arasında yer almaktadır.

3. Ebû Hanîfe'nin Muhaddisler Tarafından İhmalinin Diğer Sebepleri Üzerine Bir Deneme

Yukarıda zikredilen bilgiler çerçevesinde ikinci asrın ilk yarısında yaşamış olan Ebû Hanîfe'nin kendisinden sonraki dönemlerde muhaddisler tarafından ihmalinin temel sebebinin hadis rivayetinde takip ettiği usul ol-

duğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında ise konuyla ilgili muhtemel sebepler hususunda bir deneme yazılmaya çalışılacaktır. Ancak bu kısımdan sonra ele alınan her meselenin ayrı bir makale konusu olduğu ve ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiği hususu unutulmamalıdır. Çalışmamızın temel amacı Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışının hadisçiler tarafından ihmal edilmesinin temel sebebi olup olmadığını belirlemektir. Bundan sonraki kısımda ise diğer muhtemel sebeplere ve bazı değerlendirmelere daha sonra yapılacak olan çalışmalara zemin hazırlaması düşüncesiyle değinilmeye çalışılacaktır.

Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki durumunu belirlemek ve daha sonraki dönem kaynaklarında yer almayışının temel sebebinin tespit etmek için ise tarih-terâcim türü kaynaklarda kendisi ile ilgili yer alan bilgiler önem taşımaktadır. Nitekim bu çalışmalardan özellikle altıncı asra kadar telif edilmiş olanlarında Ebû Hanîfe'nin hadis anlayışının yanında özellikle İslâm dinine verdiği zararın vurgulandığı görülür. Ancak daha sonraki dönemde İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) eserlerinde ise daha ziyade hadis rivayetindeki yetkinliğine/yetersizliğine vurgu yapıldığı söylenebilir.¹⁴² “Nu'man'ın reyî tüm beldelelere girdi ancak Medine'ye girmedi.” cümlesine cevap olarak Muhammed b. Mesleme'nin Hz. Peygamber'in “Tâun ve deccal oraya girmez.” sözünü dile getirmesi Ebû Hanîfe'nin konumunu belirlemesi açısından önemlidir. Muhammed b. Mesleme bu sözle Ebû Hanîfe'nin de bir deccâl olduğunu belirtmektedir.¹⁴³ Yine Mâlik b. Enes'in “ircâ ve sünnetlerin nakzı konusunda Ebû Hanîfe'nin ortaya attıklarının oluşturduğu fitnenin iblisin fitnesinden daha zararlı olduğu”,¹⁴⁴ Süfyân es-Sevrî'ye ithaf edilen “Ehl-i İslâm'da doğumu Ebû Hanîfe'den daha zararlı biri yoktur.”¹⁴⁵ ifadesi veya iki defa küfre düştüğü yönündeki bilgiler¹⁴⁶ onun dine zarar veren bir kişi olduğunu anlatmaktadır. Zikredilenlerin yanında hadiste ve fıkıhta saduk,¹⁴⁷ sikatu'l-hadis,¹⁴⁸ hıfzetmediğinden tahdîs etmezdi,¹⁴⁹ la be'se

¹⁴² Konuyla ilgili olarak İsmail Hakkı Ünal da Ebû Hanîfe'den övgüyle söz edenlerin Zehebî, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Hacer el-Heytemî, Süyûtî diye listelemektedir. (İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 309.

¹⁴³ Buhârî, ed-*Duefâu's-sagîr* (by: Mektebetu İbn Abbâs, 2005), 1: 132; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih* (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî. 2002), 15: 544.

¹⁴⁴ Buhârî, ed-*Duefâu's-sagîr*, 1:132; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 548,552.

¹⁴⁵ Ukaylî, ed-*Duefâu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1982), 4:280-282; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 549.

¹⁴⁶ Buhârî, ed-*Duefâu's-sagîr*; 1:132; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, (Halep: Dâru'l-va'yi, 1396), 3: 64.

¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 581.

¹⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6:390-403; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 10: 450.

¹⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 10: 450.

bihi¹⁵⁰ gibi olumlu ifadelerin yanında hadiste yetimdi¹⁵¹, sâhibu'l-hadis değildi,¹⁵² Ebû Hanîfe'den nakledilen hadislerin yarısında hata vardır,¹⁵³ hadiste zayıf,¹⁵⁴ hadisi yazılmaz,¹⁵⁵ leyse kaviyyin fi'l-hadis,¹⁵⁶ leyse bi sikatin,¹⁵⁷ yekzibu¹⁵⁸ hadisi ve reyyle ikna olunmaz,¹⁵⁹ çok hata yapardı,¹⁶⁰ hadisleri kalb ederdi¹⁶¹ değerlendirmelerinin kendisiyle ilgili kullanıldığı da görülmektedir.¹⁶² Özellikle daha erken dönemlerde Ebû Hanîfe'nin adaletine dair yapılan olumsuz yorumlar 7. ve 8. asırlarda yumuşamaya ve zabtına yöneltilmeye başlanmıştır. Özellikle cerh-tadil ilminin önemli simalarından olan Yahyâ b. Ma'in ve İbn Mübârek gibi isimlerin Ebû Hanîfe ile ilgili tadil ifadeleri yanında¹⁶³ yukarıda olumsuz görüşleri aktarılan bazı isimlerin Ebû Hanîfe'yi tadil eder nitelikte ifadelerine de kaynaklarda yer verilmiştir.¹⁶⁴ Özellikle Ebû Hanîfe'nin muasırı olan Mâlik ve Süfyân es-Sevrî gibi isimlerin konuyla ilgili olarak birbirine muhalif rivayetlerinin aktarılması da cerh-tadil ilmi çerçevesinde Ebû Hanîfe'nin konumunu belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'yi cerh ettiği belirtilen isimlerin bir kısmının Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olması, meclisinde yer alması ve birbirlerinden rivayetler aktarmaları da cerh ifadelerinin sebeplerini sorgulamayı gerektirmektedir. Nitekim Süfyân b. Uyeyne kendisiyle ilgili "Kûfe'de Ebû Hanîfe zamanında ondan daha faziletli, fakih ve vera sahibi kimse yoktu."¹⁶⁵ demektedir. Ayrıca, İbn Cüreyc ile ilgili "Said b. Salih el-Kaddâh dedi ki: Biz Ebû Hanîfe ile İbn Cüreyc'in yanındaydık,

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6:390-403.

¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 574.

¹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 575.

¹⁵³ *Hatîb el-Bağdâdî, Tarih*, 15: 576.

¹⁵⁴ Ebû Zur'a, *Duaîfâ*, (Medine: İmâretü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiye, 1982), 2/664; Bağdâdî, *Tarih*, 15: 581; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963), 4:265.

¹⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 581.

¹⁵⁶ Nesâî, *ed-Duefâ ve'l-metrûkîn*, (Halep: Dâru'l-va'yi, 1396), 1: 100; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih*, 15: 582; İbn Cevzî, *Kitâbu'd-Duaîfâ ve'l-metrûkîn* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1406), 3: 163.

¹⁵⁷ Ukaylî, *ed-Duefâu'l-kebîr*, 4: 280-282.

¹⁵⁸ Ukaylî, *ed-Duefwâ*, 4: 280-282.

¹⁵⁹ Cüzçânî, *Ahvâlu'r-ricâl* (Pakistan: Hadisu Akademi, ty), 1: 117.

¹⁶⁰ İbn Hibbân, *Mecruhîn*, 3: 63.

¹⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil fi duaîfâ'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1997), 7: 2479.

¹⁶² Ebû Hanîfe'yi cerh edenler için ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 270-309.

¹⁶³ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 29: 424-428.

¹⁶⁴ Ebû Hanîfe'yi tadil edenlerin ayrıntılı bilgisi için bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 26-270.

¹⁶⁵ Sübezmünî, *Keşfu'l-âsâr fi Menâkıbi Ebî Hanîfe*, (Taşkent: Bîrûnî Doğu Araştırmaları Kütüphanesi, nr. 3105), 6.

onu hoş görürdü ve Ebû Hanîfe'ye karşı sevgisi vardı."¹⁶⁶ gibi nakiller de öğrencilerinin Ebû Hanîfe hakkında olumsuz fikirlerinin bulunmadığını göstermektedir. Özellikle hicrî 7. asırdan sonra özellikle Ebû Hanîfe'nin adaleti ile ilgili yapılan eleştirilerin dillendirilmediğinin görülmesi, konuyla ilgili mutedil çizginin ne olduğu sorusunu beraberinde getirmektedir.

Ebû Hanîfe'ye yöneltilen cerhlerin sebepleri incelendiğinde ise konuyla alakalı ön plana çıkan hususlardan birinin mürcie mezhebine mensup olması gösterilmektedir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin iman konusundaki yaklaşımının yukarıda ismi geçen öğrencilerinden farklılığı bu konuda önemli bir etken olmuştur. Özellikle amele imanın tanımında yer vermemesi¹⁶⁷ ve imanın artıp eksilmeyeceğini belirtmesi¹⁶⁸ onu ehl-i hadis düşüncesinden genel itibariyle ayırmaktadır. Nitekim *Kitâbü'l-Âsâr*'da konuyla ilgili görüşleri destekleyen Ebû Hanîfe'den rivayetler aktarılmaktadır.¹⁶⁹ Dolayısıyla Ebû Hanîfe, ameli imandan bir cüz sayan ve artması ile eksilmesinin mümkün olduğunu belirten İmam Mâlik'in¹⁷⁰ görüşünden ayrılmakla birlikte kendisinden sonra gelen ve fıkıh ilminin en önemli isimlerinden olan İmam Şâfi'nin¹⁷¹ ve mezhebinin¹⁷² görüşünden de ayrılmaktadır. Ma'mer b. Râşid'in de eserinde, konuyla ilgili yaklaşımını belirgin bir şekilde söylenmemesine rağmen eserine seçtiği hadisler bağlamında amelin imandan bir cüz olduğu hususunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷³ Ayrıca Ebû Hanîfe döneminde yaşayan ve Abdurrezzâk'tan aktarılan bir bilgiye göre Süfyan, Ma'mer b. Râşid ve İbn Cüreyc gibi isimlerin de imanın tanımına ameli

¹⁶⁶ Sübezmünî, *Keşfu'l-âsâr*, 4.

¹⁶⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebvat*, nşr. M. Zahid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde (İstanbul: 1981) 47. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe* (by: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1947) 189-192.

¹⁶⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, 74. İmanın artıp eksilmeyeceği yönündeki görüşleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, 192-195. Ayrıca Ebû Hanîfe ile ilgili mürcie kullanımının değerlendirmesi için bkz. Ebu Zehra, *Ebu Hanîfe*, 196-197.

¹⁶⁹ Konuyla ilgili rivayetin tam metni için bkz. “(362: 1) الآثار لمحمد بن الحسن الشيباني: محمد قال: أخبرنا أبو حنيفة قال: حدثنا عبد الله بن أبي حنيفة قال: سمعت أبا الدرداء رضي الله عنه صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: بينا أنا رديف رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: يا أبا الدرداء! من شهد أن لا إله إلا الله وأني رسول الله وجبت له الجنة قال: قلت له: وإن زنى، وإن سرق؟ فسكت عني، ثم سار ساعة، ثم قال: من شهد أن لا إله إلا الله وأني رسول الله وجبت له الجنة، قلت: وإن سرق، وإن زنى، وإن قال: “سرق وإن رعم أنف أبي الدرداء. قال: فكأنني أنظر إلى أصبع أبي الدرداء المصابة يومئذ بها إلى أرنبته.” İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 370. Bununla birlikte iman ve İslâm kavramlarını ayrı bir şekilde ele alan Cibril hadisine de aynı eserde yer verilmektedir. (bkz. İmam Muhammed, *Kitâbü'l-Âsâr*, 1: 373.)

¹⁷⁰ İbn Abdilber, *el-İntikâ' fi fedâilî's-selâseti eimmeti'l-fukaha* (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiye, ty), 33.

¹⁷¹ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân* (by: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1: 161.

¹⁷² Teftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs, ty.), 117.

¹⁷³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi* (Beyrut: Tevzi'ü'l-mektebi'l-İslâmî, 1403), 11: 127/200/201 vd.

dâhil ettiğini ve artıp eksildiğini kabul ettikleri görülmektedir.¹⁷⁴ İmam Şâfiî ve sonrasındaki dönemde Buhârî'nin de benzer bir yaklaşımı benimsemişi¹⁷⁵, Müslim'in imanı amelden sayan rivayetlere eserinde yer vermesi ehl-i hadisin konuyla ilgili yaklaşımını sabitleştirmektedir.¹⁷⁶ Bu durum da amelin tanımı hususunda ehl-i hadis gibi düşünmeyen kimselerin cerh edildiği ve sonraki dönemlerde ihmal edildiği sonucunu akla getirmektedir. Ancak Ebû Hanîfe ile aynı dönemde yaşamış Mis'ar b. Kidâm'ın (ö. 153-155/770-771) cenaze namazı Süfyân es-Sevrî tarafından kılınmamıştır.¹⁷⁷ Sebep olarak ise Süfyân'dan aktarılan 'ibadetler imandan değildir diyenlerin sözü kabul edilmez' ifadesi gösterilmektedir.¹⁷⁸ Öte yandan Mis'ar, ircâ ile nitelendirilmesine¹⁷⁹ rağmen alimlerin çoğu tarafından sika kabul edilmiştir.¹⁸⁰ Ayrıca rivayetlerine daha sonraki dönem hadis eserlerinde de yer verilmiştir.¹⁸¹ Nitekim hadis sisteminde bir kimsenin bir mezhebe mensup olması tek başına cerh edilmesi için sadece bir sebep değildir. İlaveten, Kütüb-i Sitte kaynaklarında dahi ircâ ile itham edilen pek çok ravi tespit etmek mümkündür.¹⁸² Yine ilerleyen zamanlarda Eş'arî ve Mâtürîdî geleneği tarafından da belirlenen iman anlayışları imanın tasdik olduğunu söylemekte ve ameli iman tanımına dâhil etmemekte ancak herhangi bir ihmale maruz kalmamaktadırlar.¹⁸³ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin daha sonraki dönem eserlerinde ihmal edilmesinin temel sebebi olarak kendisiyle ilgili yapılan mürcie iddiasını göstermek çok mümkün görünmemektedir.

Ebû Hanîfe'nin cerhi ile ilgili ortaya atılabilecek bir diğer iddia ise halku'l-Kur'ân meselesindeki duruşu ve kendisinden sonraki öğrencilerin si-

¹⁷⁴ İbn Ca'd, *Müsned* (Beyrut: Müessesetü Nadir, 1990), 1/279.

¹⁷⁵ Buhârî, *Kitâbü'l-İmân*, 1.

¹⁷⁶ Müslim, *Câmi's-sahîh* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ty), *Kitâbü'l-İmân*, 1. Mürteza Bedir konuyla ilgili olarak Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu tartışan biri olarak betimlendiğini ve bu sebeple de mutezili olmakla itham edilerek cerh edilmesinin murad edildiğini ifade eder. (Bedir, *Ebû Hanîfe*, 62-63)

¹⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, 7: 165.

¹⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 7: 252.

¹⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 7: 165.

¹⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 7: 163-276.

¹⁸¹ Özellikle konuyla ilgili sert tutumu ile bilinen Ahmed b. Hanbel'in eserinde Mis'ar rivayetlerine çokça yer vermesi önem arz etmektedir. (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1:179; 2:143, 283, 324, 328, 393, 411, 412, 459; 3:78, 98, 113, 186, 273, 284, 504 vd.) Eserde Mis'ar b. Kidâm'dan yapılan yaklaşık 250 rivayet tespit edilmektedir.

¹⁸² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bidat Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007), 52-86.

¹⁸³ Eş'arî, *Kitâbü'l-Lüma'fi'r-reddi ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida*, (Beyrut: yy, 2000), 78; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2002), 495

yasetle ilişkisidir.¹⁸⁴ Nitekim halku'l-Kur'ân meselesinde Ebû Hanîfe'nin tutumunun ne olduğu hususunda tartışmalar olmakla birlikte ondan sonraki dönemde de ehl-i reyin konuyla ilgili yaklaşımında birlik sağlandığı söylenemez. Ancak Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Fıkhu'l-ekber* isimli akâid risalesinde kendisinin Kur'ân'ın Allah kelâmı olup ezeli ve ebedi olduğunu ancak bizim onu okumamızın, yazmamızın mahlûk olduğunu ifade eden görüşü aktarılmaktadır.¹⁸⁵ Bunun yanında onun Allah dışındaki her şeyin yaratılmış olduğuna dair farklı görüşlerine de kaynaklarda yer verilmektedir.¹⁸⁶ Ancak Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Fıkhu'l-ekber*'in döneminde tartışılmayan konuları ve kavramları barındırması sebebiyle kendisine aidiyetinin mümkün olmadığı ya da esere bir takım eklemeler yapıldığı iddiaları da dile getirilmektedir.¹⁸⁷ Dolayısıyla Ebû Hanîfe döneminde halku'l-Kur'ân meselesinin henüz tartışma konusu olmadığı göz önüne alındığında kendisinin bu konudaki fikir beyan etmesinin nedenleri hususunda bir takım şüpheler doğmaktadır. Ebû Hanîfe'nin zikredilen görüşleri sebebiyle sonraki dönemlerde ihmal edildiği iddiası yine benzer şekilde sağlam bir zemine dayanmayacaktır. Ebû Hanîfe'nin bu görüşleri dile getirdiği kabul edilse dahi daha sonraki dönemde Buhârî'nin konuyla ilgili yaklaşımıyla örtüştüğü noktaların olduğu görülecektir. Zira Buhârî'de konuyla ilgili olarak Allah'ın kelâmının mahlûk olmadığını,¹⁸⁸ insanların fiillerinin mahlûk olduğunu ancak kalplerde olan, yazılan ve okunan Kur'ân'ın lafızlarının mahlûk olmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁹ Dolayısıyla Buhârî'nin üçüncü asrın en önemli siması olmasının yanında Ebû Hanîfe'nin ihmal edilmesinin sebebi olarak halku'l-Kur'ân konusundaki fikirleri olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Öte yandan özellikle Ebû Hanîfe sonrası onun öğrencisi olan Ebû Yûsuf'un baş kadılık görevine getirilmesi ve daha sonraki ekol mensuplarının devletin önemli kademelerinde görevler alması ve mihnenin yürütücüsü pozisyonunda olmaları mihne sürecinin en önemli sorumlularından birinin

¹⁸⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 201-203.

¹⁸⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, nşr. M. Zahid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde (İstanbul: 1981), 55-63. Özellikle Ebû Hanîfe'nin oğlu tarafından nakledilen bu eserde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşler diğer kaynaklardaki Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili tutumu değerlendirildiğinde ihtiyatlı karşılanmalıdır.

¹⁸⁶ Konuyla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010) 2010/1, 101-130.

¹⁸⁷ Şerafettin Gölcük, Adil Bebek, "Fıkhu'l-Ekber" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12: 544-547. Ayrıca bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 21-34.

¹⁸⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd* (Riyad: Dâru'l-Me'arif, ty), 29.

¹⁸⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 47.

ekol mensupları olduğu düşüncesini geliştirmiştir.¹⁹⁰ Ancak Ebû Yûsuf'un mihne sürecinde baş kadı olmadığını ve konuyla ilgili bir genellemeye gidildiğini de unutmamak gerekmektedir. Dolayısıyla Ebû Yûsuf'un devlet kademesindeki görevini mihne ile ilişkilendirmek isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.¹⁹¹ Ancak Bağdat ve Irak bölgelerinde kadılık yapan ve Ebû Yûsuf'un öğrencisi olan Bişr b. Velîd el-Hanefî (ö. 238/852) halku'l-Kur'ân meselesinde vakfетmenin gerekliliğini söylemektedir.¹⁹² Bunun yanında Ebû Hanîfe'nin torunu olan İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin (ö. 212/827) kadı olması ve Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşünü savunması,¹⁹³ İsâ b. Ebân'ın (ö. 221/836) yine kadılık görevinde olması da ekol mensuplarının Ebû Hanîfe'den itibaren aynı görüşleri savunduğu izlenimini doğurmaktadır. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, her ne kadar ravilerin mihne olayları sürecindeki duruşları kendilerinden rivayet alınıp alınmamasını etkilemiş olsa da Ebû Hanîfe dönemi olayları arasında yer almayan mihnenin de onun ihmalinin sebebi olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.¹⁹⁴

Bunun yanında sadece mihne sürecinde Mutezilî düşünceden yana tavır almayan Hanefî bir ravinin de yine hicrî üçüncü asır hadis eserlerinde ihmal edildiği görülmektedir. Nitekim Hanefî bir kadı olan Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857) Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü savunmamış ve ehl-i hadis tarafından bidatten uzak ve ehl-i sünnete mensup bir ravi olarak değerlendirilmiştir.¹⁹⁵ Kendisinden Tirmizî¹⁹⁶ dışında herhangi bir nakil aktaran Kütüb-i Sitte müellifinin olmayışı da meselenin halku'l-Kur'ân ile ilgili olmadığını göstermektedir. Burada unutulmaması gereken husus, -Yahya b. Eksem örneğinde olduğu gibi- Ebû Hanîfe halku'l-Kur'ân meselesinde ehl-i hadisin fikrini benimsese dahi kendisi daha sonraki dönemlerde ihmal edildiği düşüncesidir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in Ebû Yûsuf'u sadûk olarak nitelemesinin ardından "Ebû Hanîfe ashâbından bir şey rivayet etmenin gerekli olmadığı" hükmünü vermesi,¹⁹⁷ ondan nakilde bulunulmayışının cerhi ile ilgili bir durum olmadığını da ortaya koymaktadır. Dolayısıyla her ne kadar Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili tutumunun belirlenmesi yapılacak

¹⁹⁰ Bedir, *Ebû Hanîfe*, 54.

¹⁹¹ Nitekim Mihne'nin yürütücüsü olarak kabul edilen Ahmed b. Ebî Duâd, mu'tezilî bir âlim olmakla birlikte itikadî değil fikhî meselelerde Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmiştir.

¹⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1417), 7: 83.

¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 7: 245.

¹⁹⁴ Bunun yanında Buhârî halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünden dolayı ehl-i hadisin bir kısmı tarafından bazı baskılara maruz kalmış olsa da Ebû Hanîfe'nin uğramış olduğu cerh ifadelerine de uğramamıştır.

¹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih* 14: 195.

¹⁹⁶ Tirmizî kendisinden dört yerde nakilde bulunur. Zikrettiğimiz nakiller için bkz. Tirmizî, "Zekat", 11; "Hudûd" 10; "Siyer" 26; "Bir", 34; 85.

¹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İllevle ve ma'rifetü'r-ricâl* (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 3: 300.

yorumların ötesine gidemese de onunla ilgili cerh ifadelerinin varsayılan Kur'ân mahlûktur görüşüne dayandığını söylemek de mümkün değildir. Ancak bu durum yukarıda da belirtildiği üzere daha sonraki dönemde Bîşr b. Velîd gibi bazı ekol mensuplarının siyasi duruşlarının Ebû Hanîfe'ye kadar genelleme yapılması ile açıklanabilmektedir.¹⁹⁸

Konuya başka bir açıdan bakıldığında Ebû Hanîfe'nin ihmal edilmesinin en temel sebebi kendisinin takip ettiği üslûb, yöntem ve meslek olduğu ifade edilebilir.¹⁹⁹ Ancak özellikle hicrî üçüncü asırda iki muhalif taraf olarak gösterilen ehl-i rey ve ehl-i hadis ayrımı²⁰⁰ yukarıda zikredilen sebepleri de barındıran metodik bir ayrımı ifade etmektedir. Bu metodik ayrım ise temelde fıkıh yapmada takip edilen farklı usullere dayanmaktadır. Nitekim ehl-i hadis tarafından ahkâm konuları, fıkıh yapıldığında dahi rivayetler nazarında ele alınmıştır. Konuyla ilgili varılan hüküm kimi zaman yapılan hadis seçimlerinde kimi zaman bab başlığında yine rivayet eksenli bir şekilde kendini göstermiştir. Ehl-i rey nazarında ise fikhî meseleler konu bağlamında ele alınmış ve konuların fikrî bağlamında rivayetler delil olarak zikredilmiştir.²⁰¹ Benzer şekilde dönemin iki önemli kaynağı olan İmam Mâlik'in *el-Muvattâ* isimli eseri ile Ebû Hanîfe'nin meclisinde yapmış olduğu müzakerelerden müteşekkil olan *el-Asl* isimli eserlerinde takip ettikleri yöntem iki ekolün yöntem, üslûb ve mesleğini ortaya koyması açısından önemlidir.²⁰² Ebû Hanîfe'den bize ulaşan herhan-

¹⁹⁸ Nitekim Ebû Hanîfe'nin kendi döneminde özellikle siyasi otorite ile bazı problemler yaşadığı ve muhalif tavır ve bazı görevleri kabul etmemesi sebebiyle sıkıntılara maruz kaldığı da bilinmektedir (Hatîb el-Bağdâdi, *Tarih*, 15: 448-449. Konuyla ilgili okumalar için bkz. Uyanık M, "İslam Düşüncesinin Teşekkül Döneminde Ebû Hanîfe'nin Siyasi Duruşu", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri* (Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2005) 1: 119-141.)

¹⁹⁹ Yahya b. Eksem'in rivayetlerinin ihmali ve Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hanîfe ve asE hâbi ile ilgili yukarıda aktardığımız söz de ihmalin temel sebebinin ehl-i rey ile ilgili olduğunu göstermektedir.

²⁰⁰ Mansur Koçinkağ doktora çalışmasında konuyla ilgili önemli tespitleri vardır. Buna göre müellif, Ehl-i hadis ve ehl-i rey kavramları ikinci asır eserlerinde kullanılmazken bunu ilk kullanan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam olduğunu belirtmektedir. Ancak onun zikredilen kavramları bir terim olarak kullandığını ve muhalif iki grubu kastemediğini belirtir. İbn Sa'd'ın eserinde ise yine ehl-i rey kavramının olumlu bir ifadeyle kullanıldığını belirtirken ilk olarak Ahmed b. Hanbel'in eserinde bu terimin kullanılmasıyla olumsuz bir yaklaşımın başladığını ifade etmektedir. (Mansur Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Rey ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 73-76.) Nitekim Mehmet Özşenel'de eserinde "Fikri bir farklılığa işaret eden ehl-i hadis ve ehl-i rey ayrımı Şâfi'î'den sonra ortaya çıkmıştır." görüşünü aktarmaktadır. (Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/Şeybânî Örneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 130.)

²⁰¹ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/Şeybânî Örneği*, 164-165; Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Rey ve Hadis*, 98.

²⁰² Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Rey ve Hadis*, 104.

gi bir hadis eseri olmaması ve daha sonra öğrencilerinin onun meclislerde kullandığı hadisleri naklettikleri *Âsâr*'ları oluşturmaları da bu durumu da desteklemektedir. Ancak İmam Mâlik'in elimize ulaşan fıkıh görüşlerinin alınabileceği tek kitabı *Muvatta'dır*. Zira *Muvattâ*'da öncelikle konuyla ilgili rivayetlerin verildiği, *el-Asl*'da ise meselelerin konular bağlamında ele alındığı ve rivayetlerin isnadlı bir şekilde aktarımından daha çok içeriğine yer verilmesi meseleyi ortaya koyan en bariz örneklerdendir.²⁰³ İki eser arasındaki yukarıda zikredilen farklar ise daha sonraki dönemlerde İmam Mâlik'in ihmal edilmemesinin temel sebebi olarak gösterilebilir. Ancak konuyla ilgili meselenin tefakkuh ayırımına dayandığını söylemek doğru değildir. Nitekim Mâlik gibi Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Süfyân b. Uyeyne gibi isimler de tefakkuh hususunda ön plana çıkmış ancak ehl-i hadis fukahası olarak nitelenmişlerdir.²⁰⁴ Bu ayırımın temelinde ise yukarıda da belirtildiği gibi takip edilen üslûb, yöntem ve meslek farkı yatmaktadır. Zira Süfyân b. Uyeyne'den nakledilen "Ey ashâbu'l-hadis! Fıkhu'l-hadisi öğrenin ki ehl-i rey size galip gelsin. Ebû Hanîfe'nin söylediği her şeyde biz bir veya iki hadis naklederiz."²⁰⁵ sözü de aslında Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin delillerinin hadislere dayandığını işaret etmesinin yanında Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet eksenli aktarmadığını da göstermektedir.²⁰⁶ Ayrıca İmam Şâfiî'nin yukarıda zikredilen iki eserden sonra aktarılan *Kitâbü'l-Ümm*'ünde de üslûp ve metot bakımından *el-Asl ile* benzer özelliklerin yer aldığı söylenmelidir. Nitekim eserde delil olarak kullanılan hadislerin isnadlarına zaman zaman yer verilse de rivayet merkezli bir aktarımdan ziyade konu bazlı bir işleyişin olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu durum da hadis kaynaklarında İmam Şâfiî nakillerinin de yer almaması sonucunu beraberinde getirmiştir. O halde, dönemin hem metot hem üslûb hem de meslek açısından farklılaşan anlayışlarının hicrî üçüncü asır hadis eserlerinde de ihmal edilmelerinin temel sebebi olabileceğini düşünmekteyiz.

SONUÇ

Kitâbu'l-Âsâr türündeki eserler merkeze alınarak Ebû Hanîfe'nin hadis rivayet anlayışının incelendiği bu çalışmada, hicrî ikinci asır hadis rivayet tarzının temel özellikleri olan mürsel, munkatı', mevkûf, maktû' tariklerle, belli isnadlarla yoğun olarak aktarım yapma gibi özelliklerin Ebû Hanîfe isnadlarında da bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin dönemin diğer önemli simaları olan Mâlik ve Ma'mer b. Râşid'in takip ettiği rivayet üslûbunun dışına çıkmadığı söylenebilir. Ancak daha sonraki

²⁰³ Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Rey ve Hadis*, 104-106.

²⁰⁴ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/Şeybânî Örneği*, 131.

²⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve mütefekkih* (Suud: Daru İbn Cevzi, 1421), 1: 549

²⁰⁶ Mürteza Bedir konuyla ilgili olarak hadis ve fûru-ı fıkıh eserlerini iki farklı rivayet kanalı ve edebi tür olarak nitelemektedir. (Bedir, *Ebû Hanîfe*, 58.)

dönemlerde nispeten Mâlik ve Ma'mer isnadları devam ederken Ebû Hanîfe isnadları literatürde kendine yer edinememiştir. Bu durumun sebebi ise Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisi veya onları aktarımında kullandığı isnadların güvenilirliği ile ilgili görünmemektedir.

Ayrıca Ebû Hanîfe'nin, ricâl eserlerinde cerh sebepleri olarak sayılabilecek ircâ görüşünü benimsemesi ve halku'l-Kur'ân konusundaki fikirleri de Ebû Hanîfe'nin hadis ilminin altın çağı ile birlikte neden yok sayıldığı'nın sebebini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizliğin ise iki temel sebebi olduğu söylenebilir. Birincisi, Ebû Hanîfe'den sonra onun yolunu takip edenlerin görüşlerinin Ebû Hanîfe dönemine kadar teşmilidir. İkincisi ise Ebû Hanîfe'nin yaşamadığı dönemde cereyan eden olay ve tartışmalar konusunda bazı görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesidir. Başka bir açıdan bakıldığında ise bu makale, yukarıda zikredilen iddiaların derinlemesine araştırılmasını; konunun temel sebeplerinin açıklanması için müelliflerin veya ravilerin üslûb, yöntem ve meslek farklarının esas alınmasını önermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulazîz el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiye, 1997.
- Abdurrezzâk es-San'anî. *Musannef*. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.
- Bayram, Fatih. *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Bedir, Mürteza. *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*. Ankara: Ay Yayınları, 2018.
- Bedir, Mürteza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Beyhakî. *Şuabü'l-îmân*. by: Mektebetu'-Rüşd, 2003.
- Buhârî. ed-*Duefâu's-sagîr*. by: Mektebetu'İbn Abbâs, 2005.
- Buhârî. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Mısır: Dâru Tavki'n-necât, 1422.
- Buhârî. *Halku ef'âli'l-ibâd*. Riyad: Dâru'l-Me'arif, ty.
- Buhârî. *Tarihu'l-kebir*. Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifi'l-Osmaniye, ty.
- Cessâs. *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vuzâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiye, 1994.
- Çap, Sabri. *Hadis İlminde Merfû'-Mevkûf İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Debûsî. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-Fıkıh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2001.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkühü'l-ebzat*. Nşr. M. Zahid Kevserî, Trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde. İstanbul: 1981.
- Ebû Mansur el-Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevhîd*. Çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2002.

Ebû Yusuf. *er-Red ilâ Siyeri'l-Evza'î*. Haydarabad, Lecnetu İh-yâi'l-Me'ârif, ty.

Ebû Yûsuf. *Kitâbü'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiye, ty.

Ebû Zehra. *Ebû Hanîfe*. by: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1947.

Ebû Zur'a. *Duaîfâ*. Medine: İmâretu'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiye, 1982.

Erul, Bünyamin. "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 27-61.

Erul, Bünyamin. Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (II): Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 57-90.

Eş'arî. *Kitâbu'l-Lüma fi'r-reddi ala ehli'z-zeyği ve'l-bida*. Beyrut: yy, 2000.

Gölcük, Şerafettin-Bebek, Adil. "Fıkhü'l-Ekber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/544-547. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Harald, Motzki. "Hicri I. Asırda Sahih Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San'ânî'nin Musannef'i". Çev. Bekir Kuzudişli. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 117-141.

Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1417.

Hatîb el-Bağdadi. *el-Fakih ve mütefekkih*. Suud: Daru İbn Cevzi, 1421.

Hatîb el-Bağdâdî. *Tarih*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî. 2002.

İbn Abdilber. *el-İntikâ' fî fedâili's-selâseti eimmeti'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiye, ty.

İbn Abdilber. *Temhîd*. Magrib: Vuzaretu Umumi'l-Evkaf ve Şuûni'l-İslamiye, 1347.

İbn Adî. *el-Kâmil fî duaîi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiye, 1997.

İbn Ca'd. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü Nadir, 1990.

İbn Cevzî. *Kitâbü'd-Duaîfâ ve'l-metrûkîn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiye, 1406.

İbn Ebî Hatim. *el-Cerh ve't-ta'dil*. Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifi'l-Osmaniye, 1952.

İbn Ebî Şeybe. *Musannef*. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer. *el-İsâr bi ma'rifeti ruvâti'l-âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1413.

İbn Hacer. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1996.

İbn Hibbân. *el-Mecrûhîn*. Halep: Dâru'l-va'yi, 1396.

İbn Hibbân. *Sikât*. Haydarabad: Dâiratu'l-Mearifi'l-Osmaniye, 1973.

İbn Salah. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.

İbn Salah. *Risâle fî vaşli'l-belâgâti'l-erba'a fi'l-Muvaţta*. Halep: Matbûâu'l-İslamiye, 1995.

İclî. *Sikât*. by: Dâru'l-Bâz, 1985.

İmam Muhamed. *Kitâbü'l-Âsâr*. Dâru'n-Nevâdir, 2008.

Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "The Comparison of the Mauquf Narratives Conveyed via Ibn Mas'ûd in al-Jâmi of Ma'mer b. al-Râshed with Kutub al-Sitta". *Yakındoğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2017), 135-155.

Kalkan, Nilüfer. *İmam Muhammed'in Kitâbü'l-âsâr'ı ve Rivayetlerinin Kütüb-i Sitte ile Karşılaştırılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Kettânî. *Risâletü'l-müstatrefe*. by: Dâru Beşâiri'l-İslâmiye, 2000.

Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta'daki Mürsel Rivâyetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Kocinkağ, Mansur. *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.

Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Ma'mer b. Râşid. *el-Câmi*. Beyrut: Tevzî'u'l-mektebi'l-İslami, 1403.

Metin Yiğit. *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*. İstanbul: İz Yayınları, 2009.

Mevlânâ Muhammed Abdurreşîd Nu'mânî. "Kitâbü'l-âsâr Mukaddimesi". Çev. Mehmet Özşenel. *Sakarya Üniversitesi Dergisi* 1 (1996), 233-251.

Mizzî. *Tehzîbu'l-Kemâl*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1980.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. *Kitâbü'l-Asl*. Thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.

Muhammed Revvâs Kal'acî. *Mevsû'atu Fikhi İbrahim en-Nehaî*. Medine: 1979.

Müslim. *Câmi's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ty.

Nesâî. *ed-Duefâ ve'l-metrûkîn*. Halep: Dâru'l-va'yi, 1396.

Oral, Rıfat. *İlk Dönem Hadis ve Sünnet Anlayışını Yansıtan İki Eser: el-Âsâr ve el-Muvattâ'*. *İhtisas: İlmî ve Neşir Dergisi* 1 (2020), 107-136.

Özdemir, Zehra. *Hadis Usulünde Ehl-i Bidat Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Özkan, Halit. *Hicri İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Özşenel, Mehmet. *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.

Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları/Şeybânî Örneği*. İstanbul: İFAV, 2017.

Serahsi. *Usul*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.

Sevgili, Hamit. “Buhârî'nin “Kâle Ba'du'n-Nâs' İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016), 31-64.

Sezgin, Fuat. Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'. *Türkiyât Mecmuası* 7 (1955), 115-134.

Sübezmunî. *Keşfu'l-âsâr fî Menâkıbı Ebî Hanîfe*. Taşkent: Bîrûnî Doğu Araştırmaları Kütüphanesi, nr: 3105.

Süyûtî. *Tenvîru'l-hâvâlik*. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1969.

Şâfi'. *er-Risâle*. Mısır: Mektebetü'l-Halebi, 1940.

Taftazânî. *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseftiyye*. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs, ty.

Tartı, Nevzat. “Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu”. *İslamiyat* 6/2 (2003), 149.

Tirmizî. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Şirketü Mektebe ve Matba'âtu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Tokpınar, Mirza. “el-Musannef”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/237-237. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ukaylî. *ed-Duefâu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1982.

Ulu, Arif. *Ebû Yûsuf ve Kitâbu'l-âsâr'ı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Uyanık M. “İslam Düşüncesinin Teşekkül Döneminde Ebû Hanîfe'nin Siyasi Duruşu”, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe ve Düşünce Sistemi, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2005

Ümit, Mehmet. “Mihne Sürecinde Hanefiler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010) 2010/1, 101-130.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: DİB Yayınları, 2018.

Yahyâ b. Ma'în. *Tarih*. Mekke: Merkezi Bahsi'l-İlmi ve İhyâu't-Turâsi'l-İslami, 1979.

Yatkın, Nihat. *Ebu Bekir İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Zehebî. *Mizânu'l-i'tidâl*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

Zürkânî. *Şerhu'l-Muvattâ*. Kahire: Mektebetü's-Sakafe, 2003.